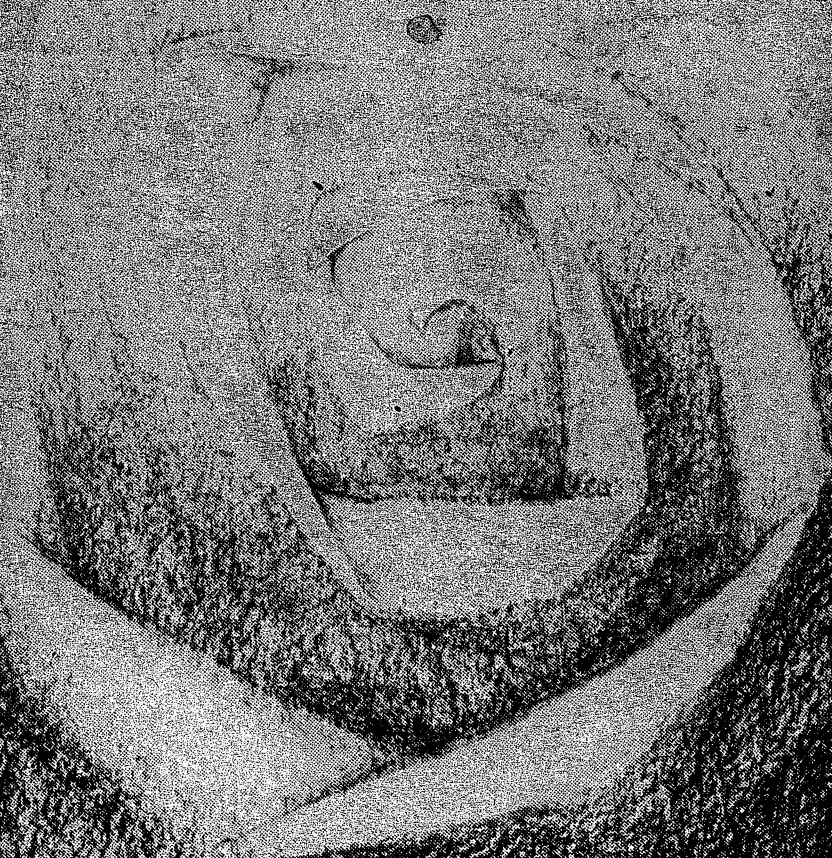
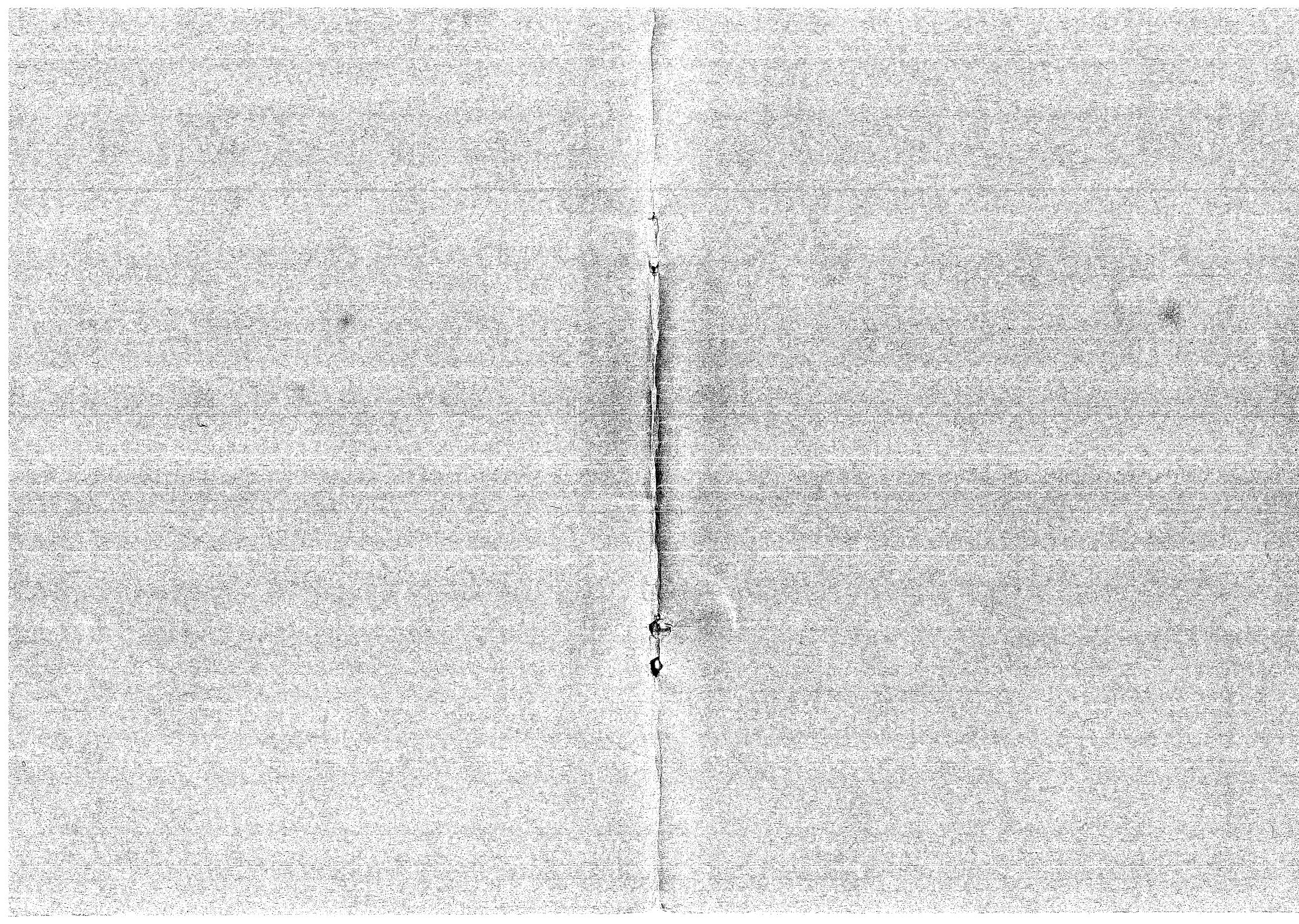

Janus

tijdschrift voor filosofie en antroposofie
jaargang 2 - nummer 2 - 1992

COLOFON

JANUS

Tijdschrift voor filosofie en antroposofie
2e jaargang, Nr. 2
Verschijnt 2x per jaar

REDACTIE

Pim Blomaard
Jelle van der Schuit

REDACTIEADRES

J. van der Schuit
Takwier 9
2318 AB Leiden
071 - 21 16 32

ABONNEMENTEN

een abonnement loopt per kalenderjaar en is
te verkrijgen door overmaking van f 10,--
op gironummer 41 109 39,
ten name van J. van der Schuit, Leiden
onder vermelding van JANUS 1993

LOSSE NUMMERS

de prijs van een nummer van JANUS in de losse
verkoop bedraagt f 6,--

VORMGEVING

de omslag van JANUS is ontworpen door
Anita Lennaerts

INHOUD

JANUS, 2e Jaargang, Nummer 2

Ten geleide door de <i>redactie</i>	2
Fenomenalisme, wereldbeschouwing in het teken van de Jonkvrouw door <i>Jelle van der Schuit</i>	3
Het experiment als bemiddelaar tussen object en subject door <i>Johann Wolfgang Goethe</i>	24
Enige gedichten en aforismen van <i>Johann Wolfgang Goethe</i>	33
Over de twaalf gezichtspunten door <i>Rudolf Steiner</i>	36
De promotie en dissertatie van Rudolf Steiner met een brief van Eduard van Hartmann aan Rudolf Steiner door <i>Pim Blomaard</i>	38
Seminar over «Wahrheit und Wissenschaft» geleid door Renatus Ziegler een verslag van <i>Map de Voogd</i>	44
Agenda	51
Colofon	52

TEN GELEIDE

In JANUS 1/2 is een serie artikelen gestart met betrekking tot de verschillende vormen van wereldbeschouwing die door Rudolf Steiner zijn onderkend. In dat nummer werd het geheel van de twaalf wereldbeschouwingen ingeleid. De wijze waarop een wereldbeschouwing tot uitdrukking komt wordt mede beïnvloed door de zielegesteldheid van de betrokkene. Iedere wereldbeschouwing treedt naar voren vanuit een bepaalde wereldbeschouwingsstemming. Rudolf Steiner onderscheidt zeven soorten stemmingen. De totaliteit van wereldbeschouwingsstemmingen was het onderwerp in JANUS 2/1. Vanaf dit nummer zal telkens één van de wereldbeschouwingen in het bijzonder centraal staan.

In dit nummer wordt uitgebreid ingegaan op de wereldbeschouwing van het *fenomenalisme* in samenhang met het dierenriembeeld van de Jonkvrouw. De fenomenalist kenmerkt zich door een grote ontvankelijkheid voor de fenomenen. Daarmee is hij in staat om de verschijnselen wezenlijk in zich op te nemen. Goethe kan worden gezien als een duidelijke representant van het fenomenalisme. Ter illustratie van de fenomenalistische beschouwingswijze is het essay dat Goethe heeft geschreven over het experiment in vertaald opgenomen. Bovendien zijn vanuit dit gezichtspunt enige van zijn gedichten en aforismen voor dit nummer geselecteerd.

In het overig gedeelte van JANUS wordt aandacht besteed aan *Wahrheit und Wissenschaft*, de dissertatie van Rudolf Steiner waarin hij zijn kennistheorie heeft uiteenzet. Deze dissertatie is opgedragen aan Eduard von Hartmann. De Rudolf-Steiner-Nachlassverwaltung heeft in 1991 een uitgave verzorgd van deze dissertatie samen met relevant historisch materiaal. Hiertoe behoort een kladversie van een brief van von Hartmann aan Steiner. Pim Blomaard beprekt deze uitgave met speciale aandacht voor dit document. *Wahrheit und Wissenschaft* was ook het onderwerp van een seminar met Renatus Ziegler in juni van dit jaar. Dit seminar vormde de afsluiting van een studie van dit werk in de 'Ledengroep voor filosofie en antroposofie'. Map de Voogd was erbij en maakte voor JANUS een verslag.

Wij wensen de lezer met dit nummer veel enthousiaste denkervaringen toe,

de redactie

Pim Blomaard
Jelle van der Schuit

AGENDA

Seminar met A. Soesman:

"Die Philosophie der Freiheit"

Datum : 5, 6 en 7 maart 1993

Plaats : Den Haag, Riouwstraat 1

Kosten : f 25,--

De heer A. Soesman zal de eerste zeven hoofdstukken behandelen. Van de deelnemers wordt verwacht dat ze de hoofdstukken grondig genoeg bestudeerd hebben dat ze de inhoud kunnen overzien. De bedoeling van het seminar is om de kerngedachten van de hoofdstukken tot een beeld te maken. Nadere gegevens volgen nog in het Mededelingenblad van de Antroposofische Vereniging in Nederland.

Aanmelding en inlichtingen bij:

Frank Oele
Rusthoekstraat 21
2584 CR Den Haag

Kennistheorie en bovenzinnelijke waarneming

De kennistheorie is ook geldig ten aanzien van de bovenzinnelijke waarneming. Ook hier blijft het denken een rol spelen. Geesteswetenschappelijke waarheden kunnen worden *begrepen*, als werkhypothese worden gebruikt, maar ook als dogma's worden gehanteerd. Het *kennen* van deze waarheden is méér dan alleen een begrijpen. Het kennen is altijd actueel en komt niet uit de herinnering voort.

Tenslotte

Bij het zelfstandig doorlezen van *Wahrheit und Wissenschaft* leek mij de gedachtengang van Steiner logisch en helder. Toen we in de ledengroep ermee aan de slag gingen en de gedachtengang in details werd opgedeeld, had ik het gevoel een weg te moeten terugzoeken waarvan ik van te voren de ervaring had gehad dat hij helder in kaart was gebracht. Nu die weg met een groep begaan moest worden, raakte ik het spoor soms bijster, in onzekerheid gebracht door anderen en meegenomen op (vaak interessante!) zijpaadjes en omwegen. Tijdens het seminar met Renatus Ziegler was het alsof we een kaart kregen gepresenteerd, waarop ook onze eigen dwaalweggetjes duidelijk waren aangegeven naast de weg die rechtstreeks naar het doel leidde.

Echter: deze ervaring kon alleen tot stand komen door eigen (denk)inspanning. Deze inspanning gaf tenslotte een "verlicht" gevoel na afloop. Verlicht in de zin van opgelucht na intensieve, geconcentreerde en vruchtbare arbeid, maar ook verlicht in de zin van een "licht-ervaring": niet gewend te filosoferen in het dagelijks leven ervaarde ik deze bijzondere denk-inspanning als een innerlijk bewegen in een hogere dimensie, een "meta-dimensie", in een staat van verscherpte wakkerheid, van een verhoogde activiteit van het ik.

FENOMENALISME

Wereldbeschouwing in het teken van de Jonkvrouw

door Jelle van der Schuit

Inleiding

De opzet van onderstaande beschouwing over het fenomenalisme is als volgt. Allereerst wordt aangeknoopt bij de door Rudolf Steiner gegeven karakterisering van het fenomenalisme. De bijzondere kenmerken die daarin naar voren komen, worden vervolgens nader uitgewerkt. Daarna wordt ingegaan op de specifieke plaats van het fenomenalisme temidden van de overige wereldbeschouwingen. Met name wordt aandacht besteed aan het fenomenalisme in verhouding tot het aangrenzende sensualisme en realisme en in verhouding tot het tegenoverliggende psychisme.

Het fenomenalisme is door Steiner in samenhang gebracht met het dierenriembeeld van de Jonkvrouw of Maagd. Een korte beschouwing zal worden gewijd aan de wijze waarop de Jonkvrouw traditioneel wordt afgebeeld.

Nadat zo een beeld is gevormd van de kenmerken en de begrenzing van het fenomenalisme worden enige voorbeelden van deze beschouwingwijze gegeven vanuit de geschiedenis van de filosofie. *Goethe* blijkt een markante vertegenwoordiger te zijn van het fenomenalisme.

De vraag welke *wereldbeschouwingstemming* het best past bij het fenomenalisme is vervolgens aan de beurt. Verdedigt zal worden dat de zielestemming van de *mystiek* hiervoor het meest in aanmerking komt. Steiner wijst er echter op dat juist ten aanzien van het fenomenalisme *alle stemmingen tegelijk* een bijzonder gunstig uitgangspunt vormen voor het in wezenlijke zin leren kennen van de wereld.

In aansluiting hierop volgt een gedeelte waarin op beknopte wijze nog een aantal aanvullende gezichtspunten met betrekking tot het fenomenalisme in samenhang met het dierenriembeeld van de Jonkvrouw aan bod komen. In 1915 heeft Rudolf Steiner de euritmie de *Zwölf Stimmungen* geschonken. Het is een geheel van twaalf spreuken gewijd aan de beelden van de dierenriem. Elke spreuk bestaat uit zeven regels. In de toespraak voorafgaande aan de eerste euritmische uitvoering van dit werk heeft Steiner uitgelegd hoe deze regels elk gewijd zijn aan de werking van een planeetsfeer en wel volgens een

vast patroon.¹ Deze spreken moeten gerekend worden tot de meest moeilijke en diepzinnige uit zijn gehele oeuvre. Ter afronding zal de spreuk gewijd aan de Jonkvrouw worden weergegeven aangevuld met kort commentaar in relatie tot de aard van het fenomenalisme.

Rudolf Steiner over het fenomenalisme

Als uitgangspunt voor de nu volgende beschouwingen laten we eerst nog het gedeelte volgen uit de derde voordracht van de cyclus *Der menschliche und der kosmische Gedanke* (GA 151), waarin Rudolf Steiner het fenomenalisme inleidt, in vervolg op de bespreking van het realisme:

"Nu kan men echter ook nog wat anders doen. Men kan zeggen: zeker, ik houd mij aan de wereld, die mij rondom omgeeft. Maar ik beweer niet dat ik een recht heb om te zeggen dat deze wereld de werkelijke is. Ik weet van haar slechts te zeggen dat ze mij verschijnt. En tot meer ben ik helemaal niet gerechtigd, dan te zeggen: deze wereld verschijnt mij. - Dat is dus een onderscheid. Men kan van deze wereld, die zich rondom ons uitstrekt, zeggen dat ze de reële wereld is. Maar men kan ook zeggen: van een andere wereld kan ik niet spreken; maar het is mij duidelijk, dat het de wereld is die mij verschijnt. Ik zeg niet dat deze wereld van kleuren en tonen, die toch slechts ontstaat doordat zich in mijn oog zekere processen afspelen die zich mij als kleuren openbaren, doordat zich in mijn oor zekere processen afspelen die zich mij als klanken openbaren enzovoorts, dat deze wereld de wáre is. Zij is de wereld van fenomenen. - **fenomenalisme** is de wereldbeschouwing, waar het hier om gaat."

Voor een eerste plaatsbepaling van het fenomenalisme nemen we deze korte karakterisering als vertrekpunt. Uit de bovenstaande omschrijving komen de gezichtspunten van een vertegenwoordiger van het fenomenalisme als volgt naar voren:

- hij richt zich op datgene wat voor hem in verschijning treedt: *de wereld van de fenomenen*, een wereld van kleuren en klanken
- hij beschouwt deze wereld van de fenomenen als het enige waarover men überhaupt kan spreken
- hij voelt zich daarbij niet gerechtigd deze wereld als de wáre, de werkelijke wereld te beschouwen

de ideeën, het universele. Het universele ligt in het wetmatige, in de begrips-sfeer. Het onmiddellijk gegevene, de ervaringsinhoud, de waarneming kan voor ieder mens verschillend zijn, de begrippen zijn dat niet.

Dat het lijkt alsof begrippen individueel zijn en veranderlijk, heeft te maken met het *in verschijning treden van de begrippen in het bewustzijn*, niet in de *inhoud van de begrippen* zelf. De verschijning is individueel, gradueel, historisch en sociaal beïnvloedbaar, of in het herinneringsproces veranderbaar (b.v. aangevuld door de fantasie). De functie hierbij van onze hersenen heeft ook alleen maar te maken met de verschijning, het optreden in het bewustzijn. Ook de *intersubjectiviteit* van de begrippen slaat op de verschijning. Wat betreft de verschijning van de begrippen kleven er meestal nog zintuiglijke elementen aan onze begripsvorming. Bij het zuivere (reine) denken zijn de begrippen gezuiverd van zintuiglijke elementen. Het reinigen van de begrippen is een *methodisch* probleem. De kwestie van dode of levende begrippen behoort ook tot het gebied van de verschijning.

Logica en denken

In hoofdstuk V gaat Steiner in op de aard van de logica als de wetenschap van het denken. Hij kenschetst daar de logica als volgt: "*De beschrijving* van het denken is tegelijk de wetenschap van het denken. Inderdaad was de logica nooit iets anders dan een beschrijving van de denkvormen, nooit een bewijzen-de wetenschap. Het bewijs treedt pas op, wanneer een synthese van het gedachte met een andersoortige wereldinhoud plaatsvindt."

Logica wordt dus opgevat als de wetenschap van het denken, die ontstaat wanneer het denken zich op zichzelf richt en haar eigen activiteit waarneemt. Wat hierbij kan worden waargenomen zijn denkvormen (begrippen, ideeën, categorieën). Het is aan de logica om deze denkvormen nauwkeurig te beschrijven. In tegenstelling tot andere wetenschappen is er voor de wetenschap van het denken eigenlijk geen waarheidsprobleem. Het denken brengt namelijk zijn eigen inhoud voort op het moment van kennen. Deze inhoud toont zich, doet zich aan het bewustzijn voor en kan aldus *direct* worden waargenomen. Waarnemen is hier denk-intuïtie. Er hoeft dan ook niets bewezen te worden in de zin dat aangetoond zou moeten worden, dat een geproduceerd begrip daadwerkelijk betrokken is op een waarneming in de verschijningswereld. Uiteraard vraagt deze kwestie om veel meer verdieping en uitwerking.

¹ Voordracht en spreken opgenomen in *Wahrspruchworte* (GA 40)

Dat er grenzen aan het kennen van de waarheid zijn, hangt dus samen met de beperktheid van onze *ervaringen*. De vraag is: is er een kennen mogelijk waarbij je door de uiterlijke verschijning heendringt, met de denkende aandacht "onderduikt" in het kenobject en a.h.w. de ontstaansprocedure, het scheppingsproces terugvervolgt? Dan zou de waarheid volkomen gekend kunnen worden, dan zou het niveau van de intuïtieve kennis bereikt zijn. De trap van intuïtie begint bij het denken. Het hogere kondigt zich reeds in lagere gebieden aan, anders zou er geen ontwikkeling mogelijk zijn en zouden de geesteswetenschappelijke waarheden tot dogma's verstarren. Uit de kentheorie van Steiner volgt geen wereldbeschouwing, zij ligt "jenseits" van iedere wereldbeschouwing. Omgekeerd: de wereldbeschouwingen vooronderstellen juist het kenprincipe.

Herkomst en wezen van begrippen

Het waarheidsprobleem leidde tot een nadere beschouwing over de herkomst en het wezen van begrippen: waar komen begrippen vandaan; zijn ze er ook als ik ze niet actualiseer in de denk-akt? De vraag "wáár" iets is gaat uit van een ruimtelijke oriëntatie, maar hier kan dit slechts bedoeld zijn in metaforische, overdrachtelijke zin. Begrippen zijn van een niet-ruimtelijke, tijdloze, dus bovenzinnelijke orde.

Twee zaken dienen goed te worden onderscheiden om niet in de grootste verwarring te raken: namelijk enerzijds de *verschijning* van de begrippen *in het bewustzijn* en anderzijds de *begripsinhoud* zelf. De begrippen kunnen niet door de mens "erzeugt", geproduceerd in de zin van geschapen worden. Het denken heeft altijd twee aspecten: een denk-*akt* en een denk-*inhoud*. In de denk-akt worden weliswaar door het ik begrippen geproduceerd, maar dan in de zin van: tot verschijning gebracht. Naar de inhoud gezien worden ze niet geproduceerd.

De begrippen horen in de zijnsorde thuis, ze zijn verheven boven de categorie der verandering. Als begrippen zouden kunnen veranderen, dan zouden ook de regels of de wetmatigheden (Gesetze) moeten veranderen. Immers: een begrip is een regel of een wetmatigheid die de betrekking vastlegt tussen twee of meer inhouden. Dit kan de onderlinge relatie van twee begrippen zijn (bv. deel en geheel) of de verhouding van een begrip tot een waarnemingsinhoud. Als de begrippen veranderlijk en veranderbaar waren, had het denken geen zin. Begrippen hebben een inhoud op zichzelf, een eigen zijn. Die kan niet willekeurig veranderd worden, maar moet in de zaak zelf gefundeerd (sachgemäss) zijn. Het doel van de wetenschap is het vinden van de begrippen,

Samengevat: de fenomenalist houdt zich in zijn beschouwingswijze aan de voor hem slechts gegeven wereld van de fenomenen zonder van deze wereld te beweren dat het de wáre, de werkelijke wereld is. Dit standpunt willen we nu verder doordenken en uitwerken.

Uitwerking

Wat wordt bedoeld met het begrip *fenomeen*? Fenomeen stamt van het Griekse werkwoord *phainomai* met onder meer de volgende varianten in betekenis: schijnen, stralen; verschijnen, zich vertonen, zich openbaren; maar ook: doen verschijnen, tonen, openbaren. Fenomeen is overeenkomstig:

- de verschijning, het verschijnsel: dat wat verschijnt (aan mij)
- het zich vertonende: dat wat zich vertoont (aan mij)
- het zich openbarende: dat wat zich openbaart (aan mij)
- het geopenbaarde: dat wat geopenbaard is (aan mij, door iemand/iets)
- het getoonde: dat wat getoond is (aan mij, door iemand/iets)

Oorspronkelijk is dit begrip kennelijk vooral ingegeven door de *lichtwereld* die we dagelijks kunnen *aanschouwen* met haar schijnende, stralende kwaliteiten. Duidelijk is echter dat fenomeen in de zin van fenomenalisme niet beperkt is tot datgene wat zich voordoet in het gezichtsveld. Als voorbeeld van fenomenen noemt Steiner niet alleen kleuren, maar ook klanken. Kleuren en klanken lijken hier bovendien eerder bedoeld als een tweetal voorbeelden uit een reeks die véél en véél omvattender is. Voor de fenomenalist is eigenlijk *alles* wat zich aan hem op welke wijze dan ook openbaart fenomeen. Niets kan hierbij a priori van worden uitgesloten. Voor hem zijn de fenomenen dus ook *niet per se beperkt tot de strikt zintuiglijke regionen*, zoals datgene wat we kunnen zien en horen. Het onderscheid tussen het zintuiglijke en het niet-zintuiglijke wordt door de fenomenalist eenvoudigweg niet gemaakt. Hij neemt de aan hem zich manifesterende verschijnselen voor wat ze zijn en spreekt zich vooralsnog niet uit over de aard van hun werkelijkheid. Zijn gehele wezen is erop gericht om alles wat zich in welke vorm dan ook aan hem voordoet in zich op te nemen met inachtneming van het eigene en wezenlijke ervan. Daarmee beoefent hij bovenal het vermogen van de *waarneming* en wel in de meest omvattende en diepgaande zin.

Waarnemen betekent het daadwerkelijk opnemen van indrukken uit een wereld waar we op een specifieke wijze mee geconfronteerd worden. Deze wereld treedt daarmee in ons binnen. De specifieke wijze waarop deze wereld zich in ons doet gelden is de indruk. Zo'n indruk is uit de aard der zaak een

fenomeen. Ook hier moeten we niet bij voorbaat de herkomst van indrukken verbinden met uitsluitend zintuiglijke regionen. Natuurlijk is dat wat voor ons de buitenwereld vormt, een overvloedige bron van indrukken. Maar los hiervan bestaan ook indrukken die een meer innerlijke oorsprong vertegenwoordigen en niet rechtstreeks afkomstig zijn uit de ons omringende wereld via de bemiddeling van onze uiterlijke zintuigen. Te denken valt aan de indrukken die verbonden zijn met het wel en wee van onze lichamelijkeheid of het wel en wee van ons existentie als geheel, dan wel indrukken die we opdoen in onze geestelijk bewustzijn of tijdens onze slaap. Al deze indrukken doen zich als fenomenen voor op grond van een specifieke *ontvankelijkheid*: een vermogen tot ontvangen, een vermogen om werkelijkheid in zijn waarheid (zó-zijn) tot zich te nemen, kortom een vermogen tot *waarnemen*. Fenomenen verschijnen ons, omdat zij een specifieke werking bezitten die ons weet te bereiken dankzij een zekere innerlijke affiniteit, een vooraf gegeven innerlijke verwantschap. Via de waarneming komen we in contact met de wereld. Via de waarneming verbinden we ons met de wereld. Via de waarneming vindt er daadwerkelijk een innige ontmoeting plaats tussen mens en wereld, waarin de wereld zich in ons kan uitspreken.

Het waarnemingsvermogen neemt dus in de wijze van beschouwing van de fenomenalist een sleutelpositie in. In zijn benadering valt alle nadruk op het zo onbevangen, grondig en innig mogelijk waarnemen van de hem omringende wereld, de wereld van de fenomenen. Dit eist eigenlijk heel zijn aandacht op. Goed beschouwd komt hij niet aan een begripsmatige verwerking toe van al wat hij zo zuiver mogelijk beleeft in de waarneming. Terwille van een zo zorgvuldig mogelijke opname van alles wat zich eigenlijk aan hem voordoet, distantieert hij zich bij voorbaat van ieder oordeel. Zijn beschouwingswijze kent geen voorafgaande oordelen, wil volstrekt *onbevooroordeeld* zijn. Dit brengt met zich mee, dat de fenomenalist snel op gespannen voet zal staan met diegenen, die wat gemakkelijker neigen tot oordeelsvorming, uitmondend in theorieën en speculatieve gedachtengangen die naar het hem voorkomt veel te weinig gedragen worden door gedegen waarnemingen. Uiteindelijk is het niet zozeer aan de fenomenalist om tot een stelselmatige begripsmatige weergave te komen van de door hem ervaren fenomenen. Uit de aard van zijn wezen komt hij zelf niet toe aan oordeelsvorming. Hij volstaat met een omvattende en diepgaande aanschouwing van de fenomenen en doet geen uitspraak over het werkelijkheidsgehalte ervan. Dat wat aan de fenomenen ten grondslag ligt, het wezenlijk gehalte ervan maakt weliswaar deel uit van zijn totale ervaring, maar hij is niet zover dat hij dit gaat verwerken tot adequate kennis.

Een zuivere waarnemen, waarin de mens op omvattende en oorspronkelijke

De kennistheorie heeft consequenties voor de ethiek. Steiner eindigt *Wahrheit und Wissenschaft* met de uitspraak: "Het belangrijkste probleem voor al het menselijk denken is dit: *de mens te begrijpen als een in zichzelf gegronde, vrije persoonlijkheid*."

Het probleem van de waarheid

In hoofdstuk V stelt Steiner: "Het met begrippen en ideeën doordringen van de gegeven wereld is echter *denkende* beschouwing van de dingen. Het denken is derhalve daadwerkelijk de handeling, door middel waarvan tot inzicht gekomen wordt."

Naar aanleiding van bovenstaande passage rees de vraag of door het denken ook het principe van de waarheid is gerealiseerd? Is de idee van het kennen ook de idee van de waarheid? Zijn er onware ideeën? Zijn er geen grenzen aan het kennen, en aan de waarheid? Steiner heeft in de titel van zijn boek het begrip waarheid opgenomen en ook in zijn voorwoord spreekt hij over de waarheid.

Ziegler probeerde ons duidelijk te maken dat het kenprobleem desondanks geen waarheidsprobleem is! Het waarheidsprobleem is een *ervaringsprobleem*. In de kennistheorie behoeft ik de waarheidsvraag niet op te lossen. Wel is er een samenhang tussen kennen en waarheid. Ook voor het oplossen van het waarheidsprobleem is het ik-vraagstuk essentieel.

De manier waarop Steiner verband legt tussen kennen, denken en ik is nieuw in de geschiedenis van de filosofie. Praktisch is er met de behandeling van het ik al veel gezegd over het waarheidsprobleem, maar Steiner behandelt het niet expliciet. Er zijn slechts aanduidingen.

Zo zegt hij in hoofdstuk V: "Al onze inzichten zijn is empirisch", het denken levert slechts de "*vormen*, waardoor de wetmatigheden van de verschijning te voorschijn komen". De graad van zekerheid die bepaalde kennis heeft, is a priori niet uit te maken: "want ook de zekerheid kan uit niets anders dan uit het gegeven zelf gewonnen worden".

Het gaat in de kennistheorie slechts om de *vorm* van de betrekking, niet om de inhoud. Het waarheidsprobleem doet zich pas voor als begrippen op elkaar of op waarnemingsinhouden worden *betrokken*, niet als ik slechts begrippen produceer. Een denkvorm als b.v. de causaliteit kan juist worden gedacht, maar toch verkeerd worden toegepast. Bij technische, door de mens gemaakte producten doet het waarheidsprobleem zich niet voor. Je hebt pas zekerheid of ware kennis als je zelf bij de productie of het ontstaan van het gegeven (het kenobject) aanwezig bent geweest.

De kenakt wordt uitgevoerd door het ik. De idee van het kennen ontstaat pas als ik ken, zij realiseert zich niet slechts *in* mij (in mijn bewustzijn) maar ook juist *door* mij (door mijn 'bewustzijn' of ik). De idee van het kennen wordt, als ik kritisch de kenakt realiseer, niet van buitenaf opgedrongen, maar ik ken zelf deze idee, ik weet wat ik doe als ik ken, m.a.w. ik ben vrij in het kennen, het kennen is een vrije handeling want ik weet wat ik zelf uitvoer. Enkele onderscheidingen dienen hier te worden aangebracht:

- 1) het kennen van (de idee van) het kennen
- 2) het kennen van (de idee van) het ik
- 3) het zijn van het ik voor zichzelf

De idee van het ik realiseert de idee van het kennen. Het ik actualiseert zichzelf in het kennen. In het kennen van dit idee van het ik ligt tevens de ervaring van het ik. Ervaring en idee vallen hier volledig samen. M.a.w.: "*het ik is de enige intuïtieve kennis die het denkende bewustzijn heeft*"! Terzijde zij vermeld, dat het besef van de waarheid van dit laatste mij trof als een lichtflonkering aan de nachtelijke hemel der onwetendheid, hetgeen mij diep gelukkig stemde.

De vrijheid

Het vraagstuk van het ik hangt samen met dat van de vrijheid. Het menselijk handelen wordt bepaald door ethische idealen of motieven; dit zijn ook begrippen of ideeën. Wanneer ons handelen geleid wordt door *gekende* ideeën of innerlijke wetmatigheden, dan *beheersen* wij ons handelen, dan is ons handelen vrij. In dat geval is het motief van ons handelen bewust opgevat en komt het voort uit het ik zelf.

Ziegler gaf een aanzet tot uitwerking van deze zaak door na te gaan wat de elementen zijn van een handeling:

- 1) het *motief*, de idee, de wetmatigheid (das Gesetz)
- 2) het gedrag, de verschijning in het materiaal, het medium of de stof
- 3) het kennen van de wetmatigheden

Bij het vrije handelen hebben we eerst te maken met de wetmatigheid (het motief), dan met de verschijning. In de kenakt is het echter omgekeerd. De vrijheid in het handelen is allereerst een vraagstuk van het kennen en ligt niet op het niveau van de *uitvoering* door middel van het lichaam. Zo is het heffen van mijn arm lichamenlijk gesproken een proces dat onbewust verloopt. Het speelt zich af in het wilsgebied dat een onbewust karakter draagt.

wijze de wereld tot zich door laat dringen is een zeldzaam gegeven. Het is een waarnemen, waarbij het eigen innerlijk geheel en al moet zwijgen. Deze volle *overgave* voor de werkelijkheid komen we als een natuurlijk gegeven tegen in de werkelijkheidsbeleving van het kleine kind: één en al oog en oor als het is voor de omgeving. Hoe getroffen kan het zijn door het spel van licht en water. Hoe vol van verwondering en verbazing is dan zijn blik. Voor hem gelden nog geen vanzelfsprekendheden, voor hem is de wereld een groots fenomeen. De volwassene moet zich evenwel bijzonder inspannen om deze *naïeve blik* weer in zich te doen herleven en zich in een fundamentele zin open te stellen voor de zeggingskracht van het onmiddellijk gegevene. Vaak kunnen ervaringen in de natuur de aanleiding zijn van een diep getroffen zijn door het aanschouwde. Het beleven van een besneeuwd landschap, het meemaken van een zonsondergang of het aanschouwen van de nachtelijke sterrenhemel kunnen diepe gevoelens van *verwondering en eerbied* wekken voor de schoonheid en grootsheid van de wereld. Van dit soort ervaringen gaat vaak een bijzonder verkwikkende werking uit, die ons wezen doortrekt met nieuwe levenskracht. Behalve *esthetisch* zijn dit soort belevingen ook vaak *religieus* getint: de wereld wordt ervaren als een openbaring van het goddelijke. Volgens Plato begint alle filosofie eigenlijk met het stadium van verwondering, waarin de wereld als ontzagwekkend raadsel wordt beleefd, een raadsel dat vraagt om oplossing.

Vatten we de bovenstaande uitwerking samen dan levert dat de volgende kenmerken op van het fenomenalisme:

- een primaire gerichtheid op alles wat zich als *fenomeen* doet gelden
- op grond van een omvattend en diepgaand *waarnemen*, dat niet beperkt blijft tot het puur zintuiglijke
- op een wijze die volstrekt *onbevooroordeeld* is
- zonder tijdens het waarnemen tot oordelen over te gaan
- vanuit een stemming van eerbied en verwondering
- waarin het machtige, goddelijke te noemen *wezen* van de fenomenen wordt meebeleefd

Er zal nu worden overgegaan tot de vraag welke plaats het fenomenisme eigenlijk inneemt binnen de twaalf wereldbeschouwingen als geheel.

Fenomenalisme in de kring der wereldbeschouwingen

Het fenomenisme behoort tot de wereldbeschouwingen die door Rudolf Steiner in samenhang gebracht zijn met de dierenriembeelden van de *zomer*. Het zijn achtereenvolgens het materialisme (Kreeft), het sensualisme (Leeuw)

en tenslotte het fenomenalisme (Jonkvrouw). Kenmerkend voor de zomertijd is de overvloed aan licht en warmte. Het is een periode waarin ons wezen in sterke mate in beslag genomen wordt door wat zich in buitenwereld afspeelt. Onze zintuigen worden geboeid door de overweldigende natuur met zijn vertoon aan kleurende, geurende en klinkende kwaliteiten. Het valt niet moeilijk in te zien dat de zomertijd een enorm beroep doet op ons *waarnemingsvermogen*. En dat omgekeerd ons bewustzijn dan het minst actief is: het denken raakt gemakkelijk gedempt tot een niveau van droomachtig bewustzijn, geneigd als we dan zijn ons over te geven aan de koestering van zintuiglijke indrukken. Het fenomenalisme betekent vanuit de beleving der seizoenen de afsluiting van de zomer. In deze periode is de intensiteit van de warmte en het licht reeds over zijn hoogtepunt heen. In een nog steeds sterkere mate blijft de zon hoogte verliezen. De natuur begint zich al terug te trekken in zaden, knoppen en wortelstokken en de eerste nevelsluiers kondigen de komst van de herfst al aan.

We willen nu nader ingegaan op de overgangen van het fenomenalisme met de direct aangrenzende wereldbeschouwingen, te weten het sensualisme en het realisme. Daarna wordt het fenomenalisme gezien in verhouding tot de lijnrecht tegenover liggende wereldbeschouwing, namelijk het psychisme.

In de wereldbeschouwing van het eraan voorafgaande *sensualisme* overheerst evenzeer de waarneming. Waar het bij het fenomenalisme echter te doen is om een integraal waarnemen van de fenomenen in heel hun wezen, bezit het waarnemen bij het sensualisme bij voorbaat een duidelijke begrenzing. Deze blijft beperkt tot het strikt zintuiglijke. De sensualist laat zich in zijn benadering van de wereld uitsluitend leiden door *zintuiglijke indrukken*. Hij distantieert zich van alles wat geen zintuiglijke kwaliteit heeft, in het bijzonder het begripsmatige en ideële. In grote overgave beleeft hij als in een roes de zinnelijke sensaties. Terwijl de fenomenalist erop uit is om zich te verbinden met de verschijning in de totaliteit van haar wezen, is het eerder de intentie van de sensualist vol enthousiasme in zijn gemoed de uitwerking van de zintuiglijke prikkels te ondergaan. In de beleving van de eerstgenoemde gaat het om de fenomenen in hun eigenheid, objectiviteit zelf; in de beleving van de laatstgenoemde is het meer te doen om ondervonden sensaties in hun subjectieve, d.w.z. door het subject gewaardeerde betekenis.

Naar de andere kant toe gaat het fenomenalisme over in het *realisme* (in het teken van de *Weegschaal*). Voor de realist is het duidelijk dat zich rondom hem een wereld gegeven is. Deze is voor hem zichtbare *realiteit*, *werkelijkheid* die hem stof levert om over na te denken. Waar de fenomenalist zich onthoudt van een oordeel ten aanzien van werkelijke wereld is, staat de bezinning

stellingname. Dit geldt in het bijzonder voor de reeds bestaande oordelen t.a.v. wat kennis eigenlijk is. Steiner noemt het nog niet begripsmatig bepaalde kenobject: *het onmiddellijk gegevene*. Het betreft de wereldinhoud *voor mijn bewustzijn*, mijn wereldbeeld. Met het oog op de kennistheorie bevinden wij ons namelijk op het niveau van het bewustzijn, niet van het zijn. Het onmiddellijk gegevene treedt als zodanig op, omdat het niet door ons geproduceerd is. Hadden we dat wel zelf geproduceerd, dan was er helemaal geen kenprobleem: wat we zelf maken kunnen we doorzien, daarvan weten we hoe het in elkaar zit.

Om te kennen is het dus een vereiste dat iets door ons is geproduceerd, dat anderzijds toch de status van het "gegevene" heeft. Datgene wat aan deze eis voldoet zijn de *begrippen en ideeën*. Dit brengt een splitsing met zich mee in het onmiddellijk gegevene: het louter-gegevene (Bloss-Gegebene), te weten het eigenlijke kenobject, moet onderscheiden worden van het niet-louter-gegevene (Nicht-Bloss-Gegebene), namelijk de eerst geproduceerde en daarna gegeven begrippen en ideeën. Men kan ook spreken van de splitsing tussen waarneming en denken. Deze splitsing heeft alleen betekenis voor het *kennen*, niet voor het *zijn*; ze is kunstmatig ontstaan ter wille van een kenakt en dus niet van nature gegeven.

Deze splitsing wordt weer opgeheven wanneer de door het denken geproduceerde begrippen en ideeën met het onmiddellijk gegevene in verbinding worden gebracht. Is deze verbinding bewerkstelligd, m.a.w. is er een begrip op een waarneming betrokken, dan is er sprake van kennis, dan is er een kennisoordeel tot stand gekomen.

Tot zover in uiterst beknopte vorm de hoofdlijnen van de kennistheorie.

Het "ik"

Vervolgens gaat Steiner in een uiteenzetting over Fichte verder in op de rol van het ik in het *kenproces*; het ik wordt daarbij opgevat als centrum van de bewustzijnsactiviteit tijdens het kennen. Bij de kennistheorie mogen aanvankelijk begrippen als ik, bewustzijn en het subject-object-onderscheid nog niet gebruikt worden, omdat het zaken betreft die al door het kennen bepaald zijn. Inzicht in de functie van het ik is van belang om tot de idee van de vrijheid en het handelen uit vrijheid te komen. In het laatste hoofdstuk geeft Steiner hiertoe een aanzet, die hij dan in de *Philosophie der Freiheit* verder uitwerkt. Op de behandeling van Fichte werd niet verder ingegaan, maar de functie van het ik kwam wel ter sprake. Ik vat een aantal zaken daarvan enigszins apodiktisch samen.

SEMINAR OVER <WAHRHEIT UND WISSENSCHAFT>

geleid door Dr. R. Ziegler
gehouden op 20 en 21 juni 1992 te Driebergen
een verslag van Map de Voogd

Inleiding

Renatus Ziegler is verbonden aan de *Arbeitsgruppe für Philosophie und Psychologie* te Dornach en als wiskundige werkzaam bij de *Mathematische-Astronomische Sektion der Freien Hochschule für Geisteswissenschaft*. Ter gelegenheid van de oprichting van de 'Ledengroep voor filosofie en antroposofie' verzorgde hij in november 1989 een seminar met als onderwerp de verhouding van filosofie en antroposofie. De ledengroep ging vervolgens aan het werk met de bestudering van delen uit Steiners dissertatie *Wahrheit und Wissenschaft* (1892). Ter afsluiting van deze studie vond bovenvermeld seminar plaats.

In *Wahrheit und Wissenschaft* ontwikkelt Steiner zijn kennistheorie. De gedachtengang hiervan werd door Ziegler nog eens kernachtig neergezet waarna aan de hand van vooraf opgestelde vragen werd overgegaan tot een gesprek. De bedoeling van het seminar was om zich meer te richten op het waarnemen (beobachten) van het kenproces zelf dan op het analyseren van teksten. Toch gaf Ziegler ook ten aanzien van de tekst verhelderende gezichtspunten. Hij bracht naar voren dat Steiner middels zijn dissertatie zich in discussie begaf met filosofische tijdgenoten en dat bepaalde filosofische begrippen toen als bekend konden worden verondersteld, zoals de begrippen "Voraussetzungslosigkeit" en "eine Bestimmung setzen".

In de kennistheorie gaat het om de *idee of de wetmatigheid van het kennen* (Duits: Erkennen), m.a.w. om het kennen van het kennen. Het *feit* van het kennen wordt voorondersteld, de *praxis* gaat eraan vooraf. Om nu tot een kennistheorie te komen moet het kenproces onbevooroordeeld worden onderzocht. Waar begint eigenlijk het kenproces? Bij een kenobject. Echter dit kenobject moeten we vooralsnog opvatten in een nog geheel onbepaalde zin, zonder dat daarbij al begripsmatige bepalingen aan te pas komen. Wat we hier kenobject noemen is slechts bedoeld ter aanduiding, een verwijzende benaming ter wille van de communicatie, die de inhoud nog ongemoeid laat. Alle oordelen uit de praxis van het kennen (bv. uit de vakwetenschappen) worden als vooroordelen vooralsnog opzij gezet uit hoofde van een onbevooroordeelde

omtrent werkelijkheid bij de realist op de voorgrond. De realist zal zeker ook het waarnemen beoefenen, maar hij voegt daar nu een bewustzijnsactiviteit aan toe, namelijk het *denken*. Via het denken tracht de realist *ware* oordelen op te stellen over de wereld, d.w.z. hij tracht begripsmatige samenhangen te vinden, die de zintuiglijk ervaren wereld op een correcte wijze weergeven. Op grond van dit actief oordeelsvermogen ontstaat een beeld van de wereld in het medium van begrippen. Zo oordeelt hij dat er *dingen* (latijn: res) zijn, die er op bepaalde wijze uitzien: stenen, planten, bomen etc. Daarmee verschaft hij zich een inzicht in de werkelijkheid. Deze denkactiviteiten maken hem nu juist bewust van de werkelijkheid. De categorie "werkelijkheid" heeft eigenlijk pas zin op grond van in beweging gebracht denken! Het oordelen is een *innerlijk afwegingsproces* dat bedoeld is om tot waarheid te komen. Daarbij is het de kunst om de wereld die oorspronkelijk is waargenomen, met de juiste begrippen in hun juiste samenhang weer te geven. Is er sprake van een adequate, d.w.z. treffende weergave dan is er sprake van waarheid. Dat wat niet waargenomen kan worden bezit voor de naïeve realist geen werkelijkheids-waarde.

Na de afbakening van het fenomenalisme ten opzichte van direct aangrenzende wereldbeschouwingen is het ook van betekenis om te zien hoe het fenomenalisme zich verhoudt tot de wereldbeschouwing waarmee het in oppositie staat: namelijk het *psychisme*, dat in het teken van de *Vissen* staat. Kerngedachte van het psychisme is dat ideeën niet als het ware in de lucht kunnen hangen, maar voor een effectief bestaan afhankelijk zijn van wezens waarin deze ideeën kunnen leven. De psyche ofwel ziel moet gezien worden als de aangewezen *drager van het ideeële*. De ziel is in de eerste plaats de innerlijke dimensie waarin de mens via gewaarwordingen en gevoelens op eigen wijze reageert op indrukken die de zintuigen hem bieden. Maar de ziel is tevens erop ingericht om als draagvlak te dienen van een hoger vermogen, namelijk dat van de denkende geest. De mens kan zich gedachten vormen over zijn innerlijke sensaties. Het denken stelt hem in staat om zich van binnenuit een getrouw beeld te vormen van de waargenomen wereld om hem heen. Een netwerk van begrippen wordt door het denken geweven om op passende wijze tegemoet te komen aan gegeven waarnemingsinhouden. Het ik is hierbij de eigenlijke instantie die de activiteit van het denken tot ontplooiing brengt. Denken is de wezenlijke activiteit van het ik. Via het denken verbindt de ziel zich vanuit het ik bewust met de orde van het ware, een bovenpersoonlijke en boven de tijd uitgaande, "eeuwige" zijnsorde.

Terwijl het fenomenalisme uitdrukking is van een tot zijn hoogste punt gevoerd *waarnemingsvermogen*, een vermogen tot zuivere ontvankelijkheid,

geldt voor het tegenoverliggende psychisme dat het zijn betekenis ontleent aan het vermogen tot geestelijke activiteit bij uitstek, te weten het *denken* en wel in zijn meest zuivere vorm.

Het beeld van de Jonkvrouw

De Jonkvrouw of Maagd wordt traditiegetrouw uitgebeeld als jonge vrouw, gehuld in een lang gewaad terwijl ze in beide handen een korenaar draagt. Wat is de zeggingskracht van deze voorstellingswijze en in welke samenhang kan het worden gebracht met aspecten van het fenomenalisme?

Allereerst is het opmerkelijk dat van de dierenriembeelden met een menselijke gestalte de Jonkvrouw als enige *gekleed* wordt weergegeven. Dit gekleedgaan kan worden opgevat als uiting van de zorg zich te willen vrijwaren van alles wat tot bezoedeling van haar wezen zou kunnen leiden, als uitdrukking van een sfeer van *zuiverheid*. Afgezien van het gelaat blijft haar lichaam aan het oog onttrokken. Het aardse wordt verhuld ter wille van iets wat van een hogere orde is. Deze hogere orde komt ons tegemoet in de onschuld, schoonheid, rust en ingetogenheid van een nog jonge vrouw. Zij verbergt vooralsnog haar wezen en lijkt slechts toegankelijk voor hen die in zichzelf een zelfde graad van zuiverheid hebben bereikt.

Voorts is het kenmerkend dat zij in haar linker- en rechterhand een *korenaar* draagt. Het goudgele koren is het toonbeeld voor datgene wat als aards element *ontvankelijk is voor de stralende kracht van het hoogste*. Vanuit een intense overgave heeft het koren het zonlicht diep in zich opgenomen en doet deze innerlijke verrijking in een warme gloed naar buiten toe uitstralen. Weldra zal het kunnen worden geoogst, waarna het tot voedsel kan dienen voor de mens.

Ook een vrouw die een kind verwacht kan als beeld worden gezien van de kwaliteiten van de Jonkvrouw: in volle overgave biedt zij de beschermende omhulling waarbinnen een ander wezen tot ontwikkeling kan komen, geholpen door de krachten van het allerhoogste.

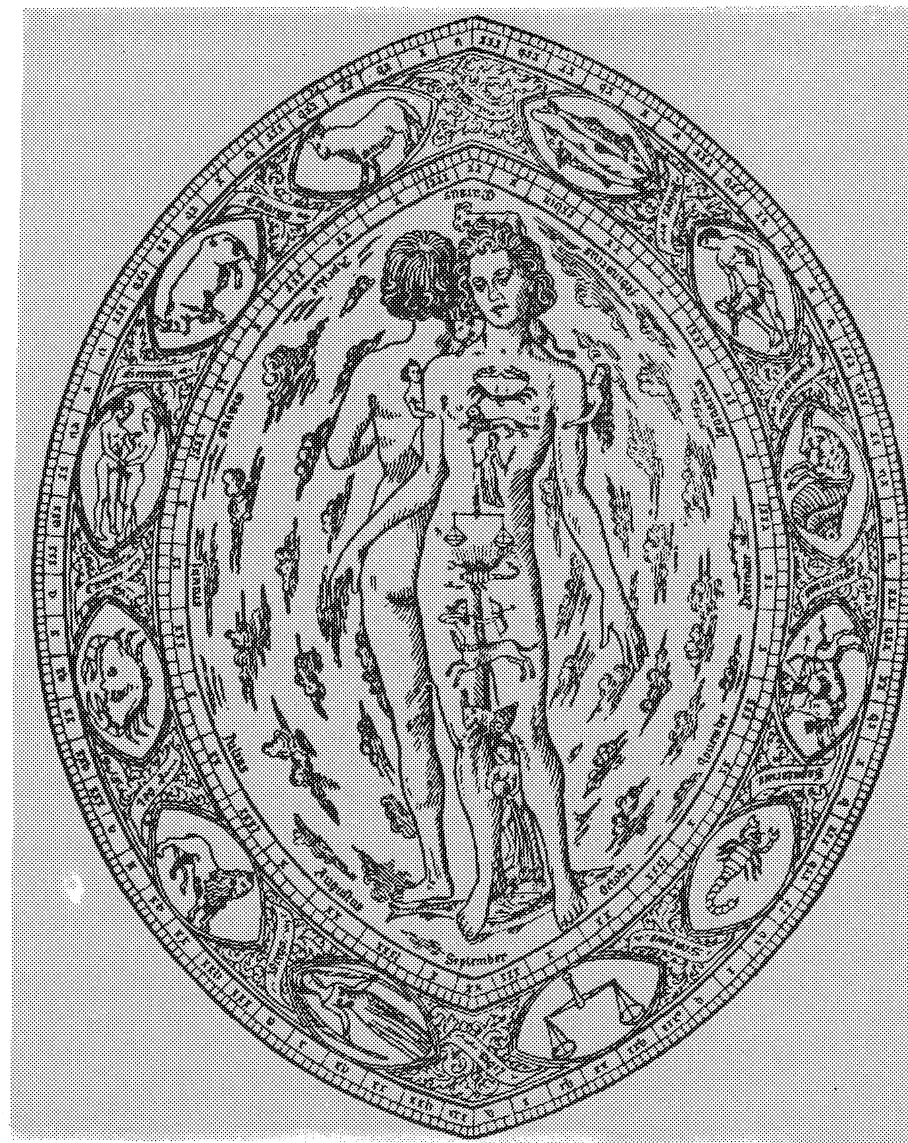
Samengevat: vanuit een zuivere gesteldheid en ontvankelijk voor het hoogste zorgt de Jonkvrouw voor een intieme beschutte sfeer waarin het wezenlijke zich kan uitspreken tot heil van de mensheid. De kenmerken van het fenomenalisme kunnen we hierin terugvinden: de overgave en bereidheid om de verschijnselen in hun wezen op te nemen. Vanuit deze zuivere ontvankelijkheid kunnen te zijner tijd de vruchten van de kennis gestalte krijgen.

echter niet van de gedachte losmaken, dat de menselijke geest door waar te nemen en te denken - in ruimste zin - tot een bevredigende wereldbeschouwing moet komen, wanneer hij eerst door het leggen van het kennistheoretische fundament tot volledig begrip van zichzelf is gekomen. Dit tot-begrip-van-zichzelf-komen van het menselijk bewustzijn heb ik in een apart boekje Wahrheit und Wissenschaft geprobeerd; ik ben zo vrij u dit boekje met deze brief op te sturen."

terloops een - in zijn ogen onwezenlijk - verschil van definitie. Omdat von Hartmann Steiners stap van het postulaat niet mee heeft kunnen voltrekken, mist hij de kern van de dissertatie en blijft hij ook metafysisch over 'an-sich-dingen' spreken zonder te beseffen dat deze an-sich-inhouden in het denken aanwezig worden gesteld.

Om deze brief nog kort te plaatsen: in 1889 had Rudolf Steiner zijn persoonlijk onderhoud met Eduard von Hartmann. Op 20 maart 1992 richt Steiner het verzoek tot von Hartmann, zijn boek *Wahrheit und Wissenschaft* aan hem op te mogen dragen; in deze brief schrijft Steiner: "Weliswaar is de kennistheorie het gebied waarop ik door een monistische fundering afwijk van uw dualistische; maar de lezer zal zelfs wanneer ik deze afwijking ter sprake breng, merken dat ik mij het liefst met uw kennistheoretische opvatting bezighoudt." - Op 22 maart krijgt Steiner een kort briefje van von Hartmann terug met de toestemming het boek aan hem op te dragen. In dat briefje merkt hij op dat hij het woord 'Weltbild', dat Steiner in hoofdstuk IV gebruikt, niet passend vindt. - In zijn brief van 22 juli 1992 gaat Steiner op deze opmerking in: hoofdstuk IV is al gedrukt zodat een verandering niet mogelijk is en het woord 'Weltbild' [wereldbeeld] acht hij duidelijk genoeg, gezien de bijvoeglijke naamwoorden die hij eraan toevoegt (het wereldbeeld is 'gegeven' of 'begrepen'). In deze brief zegt Steiner verder dat zijn kennistheorie eniger-mate 'verdiept' is in vergelijking met zijn eerste boek [*Waarnemen en denken/Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung*], en dat hij steeds sterker van zijn objectief idealisme overtuigd raakt; hij schrijft: "Iedere stap die ik in kennistheoretisch opzicht zet, laat mij nog duidelijker zien hoe juist uw natuurfilosofie en ook uw visie op de ethische, religieuze en culturele ontwikkeling in het algemeen is." - Dan volgt naar alle waarschijnlijkheid de bovenstaande brief. Inhoudelijk is verder nog interessant de brief van de promotor Heinrich von Stein (document 11) en de brief van Vincenz Knauer (document 33).

Tenslotte nog een citaat uit de brief van Steiner aan Knauer van 15 november 1893 - de tijd waarin *Die Philosophie der Freiheit* verschijnt (document 34): "Mijn standpunt is het monisme en mijn individualisme is slechts een onontkoombare consequentie van mijn monistisch-natuurwetenschappelijke wijze om de wereld waar te nemen. Ik sta tegenover Hartmann in de meest scherpe tegenstelling die men zich kan indenken, en ik probeer deze tegenstelling al op de titelpagina kenbaar te maken door de woorden 'Waarnemingsresultaten volgens de methode van de natuurwetenschap' terwijl de Philosophie des Unbewussten op dezelfde plaats de woorden heeft staan: 'Speculatieve resultaten volgens de inductieve methode van de natuurwetenschap'. Ik kan mij

Afbeelding van de dierenriem uit het werk van Paracelsus

Voorbeelden van fenomenalisme

In het algemeen geldt dat als we voorbeelden zoeken van een bepaald type wereldbeschouwing, we ons ervan bewust moeten zijn dat we nooit representanten in de meest absolute zin zullen vinden. Een mens is altijd onderhevig aan meerdere invloeden tegelijkertijd. Meestal is sprake van een aantal dominerende gesteldheden, die in iemands beschouwingwijze naar voren komen. Een volstrekt éézijdige invloed is uitgesloten: niets is de mens in wezen vreemd, alles is in hem in meer of mindere mate aanwezig. Rudolf Steiner heeft bovendien duidelijk gemaakt dat binnen één mensenleven meerdere wereldbeschouwingen zich achtereenvolgens kunnen doen gelden. Het blijft natuurlijk een goed streven om te zoeken naar sprekende voorbeelden, waarin de betreffende beschouwingwijze het meest treffend en aantoonbaar aanwezig is.

Het realiseren van de fenomenalistische grondhouding is een hoogstaande, veeleisende onderneming! Voor het werkelijk aandachtig, onbevooroordeeld, onbevangen aanschouwen van de wereld zijn vermogens nodig die meestal nog maar in bescheiden mate ontwikkeld zijn. Vereist het fenomenalisme niet een bijna volmaakte, goddelijke mens?

Het is dus bij voorbaat geen geringe opgave om van wereldbeschouwingen in het algemeen en zeker van het fenomenalisme in het bijzonder echte duidelijke voorbeelden te vinden.

Zoals het kind in een natuurlijke positie verkeert om de wereld der verschijnselen vrij en onbevooroordeeld op zich in te kunnen laten werken, zo kan ook in de ontwikkeling van de mensheid een fase worden onderkend waarin sprake is van een grote aandacht en ontvankelijkheid voor de buitenwereld zonder dat daarbij al een veelheid aan gevormde begrippen in het spel is, maar waarin het denken nog onbevangen staat ten opzichte van dat wat zich toont. Het valt te verdedigen dat de *klassieke Griekse beschaving* voldoet aan voornoemde karakterisering. We treffen er een opvallende zin voor schoonheid aan met een voorliefde voor ideale, harmonische proporties. Het is een cultuur die sterk gericht is op de aanschouwing, op het in zich opnemen van het onmiddellijk gegeven. In deze aanschouwing kon het goddelijke gehalte van de natuur nog worden meebeleefd. Kenmerk van het tijdperk van de Griekse oudheid is dat het de overgang vormt van een bewustzijnsvorm met vooral beeldende kwaliteiten naar een bewustzijnsvorm dat hoe langer en meer doordrongen raakt van het verstandelijke. Een periode van een *ontwakend gedachtenleven* dat zijn oorsprong vindt in een tot ontwikkeling komend denkvermogen. Wat hier echter denken wordt genoemd moet eigenlijk worden

bewustzijn. Maar wanneer deze inducties [...], dan zijn het ding op zichzelf en het onbewuste subject de eerste oorsprong van het reële kenproces, zowel tijdens zijn nog onbewuste fase als ook tijdens zijn bewuste fase. Het behoort dan tot de taak van de metafysica om deze factoren, die de kennistheorie als [zodanig?] laat bestaan, op hun beurt te verenigen en te begrijpen dat zij slechts relatieve posities innemen, relata in een relatie zijn, en dat ieder gelijktijdig zowel onbewust subject in zijn kenproces als ding op zichzelf in vreemde kenprocessen is, dat ieder echter niet substantie is, maar deel-functie is van de ENE substantie, dat bijgevolg alle kenprocessen enkel momenten zijn in het ene proces van de absolute geest.

Op deze manier leidt uw kennistheoretische fundering door mijn kennistheoretische uitwerking heen tot een metafysica die we beiden delen. Onder werkelijkheid of werkelijke wereld versta ik de werkzaam-inwerkende [afficerende] wereld van de dingen op zichzelf of de onbewuste individuele subjecten: de wereld van de individuatie. Het wereldbeeld van ieder individueel subject wordt des te vollediger naarmate het zich richt op deze transcendente en reële achtergrond op transcendentale wijze; en werkelijkheid als beeld van de plaats in/van de wereld [Weltstellung] is niet een directe, maar een transcendentale werkelijkheid, die berust op de gerichtheid op de transcendente werkelijkheid. Want de 'werkelijke wereld' is de ENE voor al het bewustzijn; de 'volledige wereldbeelden' van allen zijn zovele als er individuen zijn. Ieder individu verwerkt wat hem gegeven is op zijn eigen wijze, aan ieder individu is iets anders gegeven; daarom kunnen de volledige wereldbeelden wel bij benadering aan elkaar gelijk zijn, maar nooit numeriek identiek worden, zoals de 'werkelijke wereld' dat moet zijn.

Staat u mij toe dat ik u hierbij enige ontwerpen voor een belijdenis [credo?] toestuur met het verzoek het uwe aan mij te sturen. Met vriendelijke groeten verblijf ik, hoogachtend, E. von Hartmann."

Het is de vraag of von Hartmann deze brief heeft voltooid en opgestuurd; het is denkbaar dat hij in deze kladversie is blijven liggen. De terloopse opmerking van von Hartmann dat hij de 'definitie'(sic!) van de 'intellektuelle Anschauung' en van de 'idee' niet kan 'onderschrijven', is mijns inziens cruciaal. Zoals hij in zijn gesprek met Steiner op 19 of 20 augustus 1889 in Berlijn niet was ingegaan op de inhoud van het begrip van de voorstelling, maar het woord enkel in zijn woordbetekenis had genomen (wat je voor je hebt gesteld is de voor-stelling), zo gaat hij nu niet in op de essentie van het (zuivere) denken zoals Steiner dat vanuit de fundamentele inhoudelijk ontwikkelt - in het postulaat van hoofdstuk IV met name - maar constateert hij

is het zich toevertrouwen aan het denken aanvankelijk een provisorisch element, net als voor u (blz. 27 = hoofdstuk IV: "Wir müssen uns vollständig klar darüber sein...") niet een nieuw dogmatisme met betrekking tot het rationalisme en zijn absolute waarde - (blz. 19 = slot van hoofdstuk III) [...] De poging moet worden gewaagd, maar of ze lukt laat zich niet voorspellen, dat moet nog blijken. Ook ik probeer bij het neutrale kennen subject en object, ik en niet-ik enz. eruit te halen [herauszuspinnen]; ik heb nog een langere verhandeling hierover in de la liggen, waarbij ik natuurlijk niet vergeet dat wat voor ons later is, in de natuur vroeger moet zijn. Uw definities van de intellectuele aanschouwing en van de idee op blz. 27 zou ik niet willen onderschrijven; maar dat is [...] verschil [...].

Het sterkst treedt onze overeenstemming in hoofdstuk V naar voren en het uitzicht op onze differentie lijkt zich alleen in de slotzin van het VIe hoofdstuk voor te doen. Nu beginnen de eigenlijke problemen echter daar waar u afbreekt. 1. als het volledige wereldbeeld uit het direct-gegevene en de begripsactiviteit van het verstand en zijn [...] tot stand komt, hoe kan het dan dat uit deze beide subjectieve factoren een objectief geldend resultaat voortkomt, dat het wereldbeeld van verschillende individuen des te overeenstemmender wordt naarmate het vollediger wordt, terwijl het hun 'gegevene' toch zo verschillend is, al naargelang de plaats van de monade in het wereldgeheel? 2. Waar komt het direct-gegevene vandaan [...] aangezien het niet alleen door het ik of het subject kan zijn gegeven? Is het zo gegeven dat het subject helemaal passief is en alle activiteit slechts bij de gevende instantie ligt, of is het met andere woorden door het Absolute gegeven [...] Berkeley [...]? Of is het primaire subject onbewust geproduceerd en is het voor zijn bewustzijn dan echter op zo'n manier gegeven dat de wijze van dit produceren niet spontaan is maar wetmatig-reactief? In het laatste geval: wat dwingt het subject tot deze wijze van produktiviteit, welke actie roept volgens bepaalde wetten de reactie van het subject op, of waarom wordt het subject geafficeerd [aangedaan]?

Wanneer er iets is dat afficeert [van buitenaf inwerkt], dan is het dat wat eigenlijk geeft, ook al geeft het slechts indirect. Het gegevene is dan een produkt van het afficerende geven en het wetmatig reagerende subject, zoals het wereldbeeld een produkt is van het gegevene en het rationeel reagerende subject [...] oftewel: het ding op zichzelf [Ding an sich] en het subject zijn dus de laatste factoren van het wereldbeeld; want ook het volledige wereldbeeld krijgt - zoals u opmerkt - zijn bepaaldheid door dat wat impliciet in het gegevene al [...] figureert. Voor ons, voor ons bewuste kenproces zijn de begrippen van het ding op zichzelf en het onbewuste subject de laatste resultaten die we verkrijgen door inductie op basis van de neutrale inhoud van het

onderscheiden van het denken in de tegenwoordige zin. Steiner zegt hier in *Rätsel der Philosophie* (GA 18) het volgende over: "[...] - Nu beleeft de Griek echter de gedachte op een heel andere wijze als de mens van tegenwoordig. Dit is een feit dat gemakkelijk buiten beschouwing blijft. Toch blijkt het zo te zijn vanuit een echt inzicht in het Griekse denken. De Griek ervaart de gedachte zoals men tegenwoordig een waarneming ervaart, zoals men «rood» of «geel» ervaart. Zoals men nu een kleur- of klankwaarneming aan een «ding» toeschrijft, zo schouwt de Griek de gedachte in en aan de wereld der dingen. Daarom vertegenwoordigt de gedachte in die tijd nog de band, die de ziel met de wereld verbindt."

Een dergelijk denkvermogen bereikt z'n hoogtepunt in het werk van *Plato* en *Aristoteles*. Bij Plato is dit denken nog een *schouwen* van de ideeën als de oerbeelden van al het zijnde. Voor Aristoteles vormt de gedachte het *werktuig* waarmee kan worden doorgedrongen tot het wezen der waargenomen dingen. Dit werktuig kan ook op zich worden onderzocht en leidt dan tot de ontwikkeling van de logica. Het feit dat in deze periode van een meer aanschouwelijk denken sprake is, betekent uiteraard nog niet dat de verschillende denkers uit die periode in overig opzicht over één kam kunnen worden geschoren: tal van nuanceringen zijn op hun plaats. Het geven van een meer gedifferentieerd beeld van de Griekse filosofie valt echter buiten het bestek van dit artikel.

Iemand die in de moderne tijd in zijn benadering van de werkelijkheid een opvallende verwantschap vertoont met een aanschouwelijke vorm van denken is *Johann Wolfgang von Goethe* (1749 - 1832). Evenals de Griek voelde hij zich innig verbonden met de natuur op een wijze die zonder meer als fenomenalistisch moeten worden gedeut. In een brief aan Goethe (23/8/1794) verwoordt Schiller deze affiniteit als volgt: "Aangezien u als Duitser bent geboren en uw Griekse geest in deze noordelijke schepping werd geworpen, bleef u geen andere keuze over dan of een noordelijke kunstenaar te worden of met behulp van de denkkraft de verbeelding schadeloos te stellen voor wat de werkelijkheid haar onthield en zo als het ware van binnenuit langs een rationele weg een Griekenland voort te brengen."

Goethe was in eerste plaats *kunstenaar*. Zijn wereldwijde faam heeft hij zonder twijfel aan zijn literaire prestaties te danken. Het is echter tevens zijn grote verdienste dat hij zijn kunstzinnige blik niet alleen heeft toegepast op het gebied van de schone letteren, maar in even ruime mate ten goede heeft laten komen aan natuurwetenschappelijk werk. Zijn hele leven lang heeft Goethe grote interesse aan de dag gelegd voor de beschouwing van de natuur. Dit heeft geleid tot eigen onderzoek op het gebied van onder meer kleurenleer, plant- en dierkunde, meteorologie, mineralogie en geologie. In de gangbare

wetenschap hebben noch de resultaten van zijn onderzoek noch de methodische opzet ervan voldoende aandacht gekregen. Het is vooral te danken geweest aan het werk van Rudolf Steiner dat deze kant van Goethe weer grotere bekendheid en waardering heeft gekregen. In feite heeft hij Goethes beschouwingswijze tot hoeksteen gemaakt van de antroposofie. De antroposofie is namelijk een kennisweg die het geestelijke in het wezen van de mens tot het geestelijke in het wereldal wil brengen. De fenomenalistische beschouwingswijze is voor zo'n toenadering een onontbeerlijk goed.

Temidden van zijn natuurwetenschappelijk werk neemt de *kleurenleer* een eminente plaats in. Men zou kunnen zeggen dat Goethe evenveel tijd en moeite heeft gestoken in zijn *Farbenlehre* als in zijn *Faust*: ze waren hem dan ook even lief! Een veelheid van experimenten vormde de empirische basis voor zijn beschouwingen. Uit alles blijkt dat het hem er veel aan gelegen was om met de grootste zorgvuldigheid, uitvoerigheid, aandacht en toewijding alle fenomenen op het gebied van de kleuren experimenteel in kaart te brengen. Deze gesteldheid is het ware handelsmerk van de fenomenalist. In zijn ogen verwordt het experiment maar al te gemakkelijk tot een bron van bekrompenheid, waar het speculeren en fantaseren de teugels van het waarnemen gaan over nemen. De verleiding om vanuit een beperkt aantal proefopstellingen al conclusies te trekken en tot theorievorming over te gaan is buitengewoon groot. En eenmaal gevormde theorieën kunnen uitgroeien tot bijna onneembare vestingen in het domein van de wetenschap. De *kleurenleer* van Newton was voor hem een duidelijk voorbeeld van een dergelijk bastion van vooroordelen.

Hij verwijt Newton dat deze vanuit een te beperkt geheel van waarnemingen tot de misvatting is gekomen dat licht is opgebouwd uit kleuren, zoals een huis is opgebouwd uit stenen. Hoe kwam Newton tot deze gedachte? Hij nam een prisma, trok zich terug in een donkere kamer en liet vervolgens via een kleine opening een weinig zonlicht toe. Zoals bekend leidt dit tot de zogenaamde *breking* van kleuren, volgens de reeks van de regenboog. De richting van het rode licht wijkt het minst, die van het blauwe licht het meest af van die van het oorspronkelijk licht. Sterk tot de verbeelding spreekt een daarop volgend experiment, waarbij het eerder geproduceerde spectrum weer werd opgevangen door een tweede, dit keer omgekeerd prisma. Het resultaat is namelijk: weer wit licht! Voor Newton was de zaak duidelijk: zonlicht is *heterogeen* en bestaat uit lichtsoorten ofwel kleuren die worden gekenmerkt door een verschillende brekingsgraad. Via het ene prisma scheiden we ze, via het andere prisma brengen we ze weer samen...

Goethe zwichtte niet voor deze verleidelijke voorstelling van zaken. Deze druiste ook volledig in tegen zijn elementair besef van de goddelijke gegeven-

Eduard von Hartmann

Eduard von Hartmann (1842 - 1906)

DE PROMOTIE EN DISSERTATIE VAN RUDOLF STEINER

met een brief van Eduard von Hartmann aan Rudolf Steiner

door Pim Blomaard

De Rudolf Steiner-Nachlassverwaltung heeft alle haar beschikbare documenten betreffende Steiners promotie en dissertatie in een apart boek uitgegeven: *Rudolf Steiners Dissertation*, Dornach 1991, deel V in de serie *Rudolf Steiner Studien*. Daarin is de eerste editie van *Wahrheit und Wissenschaft* te vinden zoals het in 1892 verschenen is, voorzien van enige opmerkingen van de hand van Karl Julius Schröer en Vincenz Knauer. Inhoudelijk vormen deze commentaren geen aanvulling op het boek; enige nuanceringen van Knauer kunnen deze of gene interesseren. De chronologie die de uitgever heeft opgesteld is overzichtelijk en loopt van mei 1890 tot november 1893. De 35 documenten die zijn opgenomen hebben historische waarde: brieven van en aan Steiner, verklaringen, getuigenissen, verzoekschriften, curriculum vitae, de doctorsbul e.d.; daarnaast zijn enige recensies en portretten afgedrukt. Voor diegenen die in het werk en de biografie van Rudolf Steiner geïnteresseerd zijn, geven deze documenten verdere ondergrond en verlenen ze kleur aan de historische achtergrond.

Van filosofisch, inhoudelijk belang lijkt mij vooral de brief van Eduard von Hartmann te zijn (document 30, blz. 213-215) die hij in juli of augustus 1992 heeft geschreven; van deze brief is alleen een getikt duplicaat bewaard met veel weggelaten of onduidelijke gedeelten dat in de nalatenschap van von Hartmann [aanwezig in de Württembergische Landesbibliotheek te Stuttgart] is gevonden. Hieronder volgt de vertaling:

Zeër geëerde Doctor!

Hartelijk dank voor het aan mij opgedragen boek dat ik gisteren van begin tot eind heb gelezen. Wanneer ik niet door uw eerdere publikaties had geweten op welke punten u het niet met mij eens bent - ik had het uit dit boek niet kunnen opmaken omdat het juist daar eindigt waar onze verschillen beginnen. Noch in uw uiteenzetting van de fundamenteën, noch in uw kritiek op Fichte ontdek ik ook maar iets wat ik niet zou kunnen onderschrijven - ook al zou ik vele dingen op een andere manier zeggen. Ook voor mij is het doel van het kennen [het inzicht] dat wat beslissend is voor alle stappen, ook voor mij

heid van het licht. Hij kijkt verder en neemt in zijn beschouwing ook experimenten mee waarin het prisma in het daglicht *buiten* de donkere kamer wordt gebruikt. Dit leidt tot een veel stelselmatiger en omvattender zicht op kleurenspectra, waarbinnen het spectrum van Newton slechts een onderdeel vormt van een groter geheel. Bovendien tracht hij zichzelf ook rekenschap te geven van de *kwalitatieve eigenaardigheden*, het - zoals hij het noemt - *sinnlich-sittliche* gehalte van het verschijnsel kleur. Zijn opzet is om de kleuren in heel hun wezen te leren kennen. Hier komt zijn kunstenaarsblik hem te pas: de fenomenen worden daadwerkelijk innerlijk opgenomen en beleefd.

In de inleiding van zijn *Farbenlehre* gaat hij in op de vraag: *wat is licht?* Hij verklaart dat deze vraag eigenlijk niet kan worden beantwoord. Dit komt omdat we nergens direct worden geconfronteerd met de oorspronkelijke hoedanigheid van licht. Dat wat we van het licht zien zijn al *gevolgen*, de uitwerking van licht op iets wat van materiële aard is. En evenzeer als het ondoenlijk is om iets van het karakter van een mens te zeggen los van zijn gedragingen, zo is het ook onmogelijk om iets te zeggen van licht los van de wijze waarop het zich materiëel openbaart. En hoe gedraagt zich dan licht? Wat zijn de gebaren van licht? Het zijn de kleuren: "*Farbe sind Taten des Lichts, Taten und Leiden*". En in oppositie met Newton stelt Goethe: "*Het licht is het meest eenvoudige, onanalyseerbare, homogene wezen dat we kennen. Het is niet samengesteld.*".

Tegen de achtergrond van deze controverse heeft Goethe zijn opstel geschreven over het *experiment* met de titel *Der Versuch als Vermittler von Objekt und Subjekt*. Omdat deze verhandeling een goed inzicht geeft in de opzet en werkwijze van Goethe op het gebied van de natuurwetenschappen is in dit nummer van JANUS een vertaling hiervan opgenomen. Het is overigens opvallend hoe fragmentarisch en weinig systematisch Goethe zijn visie op de aard en methodiek van natuurwetenschappen heeft uitgewerkt. Hij beschouwde zichzelf dan ook niet als een uitgesproken filosoof. Ook dat is typisch voor de fenomenalist pur sang. Zonder meer geldt dat de wereldbeschouwing van het fenomenalisme door Goethe op zeer zuivere en vruchtbare wijze is vertolkt.¹

¹ Ter illustratie van de aard van zijn beschouwingswijze zijn tevens een paar gedichten en een aantal aforismen van Goethe elders in dit nummer te vinden. Er zij nog gewezen op aspecten hieruit die kenmerkend zijn voor het fenomenisme. De daarbij vermelde nummers verwijzen naar de genoemde selectie van gedichten en aforismen:

In zijn studie over de twaalf wereldbeschouwingen *Die Wahrheit als Gesamtheit aller Weltansichten* geeft Sigismund von Gleich echter nog meer voorbeelden, ook al zijn bij hen naast het fenomenalisme vaak ook andere invloeden te bespeuren.

Een voorbeeld hiervan is *Rudolf Hermann Lotze* (1817 - 1881), van oorsprong een medicus en fysioloog. Zijn wijsgerig hoofdwerk draagt de titel *Mikrokosmos*. Uitgaande van beschouwingen over de mens trachtte hij in dit werk een verklaring te geven voor het geheel van de wereld. Zijn oogmerk was vooral om daarbij de wetenschap te verzoenen met een *esthetische beschouwingswijze*. Een hoofdstuk hieruit draagt de veelzeggende titel: "De materie als verschijning van iets bovenzinnelijks". Tegenover de in zijn tijd in zwang zijnde fysiologische beschouwingen van de bij de waarneming gebruikte zintuigen verdedigt hij daar de wereld van de oorspronkelijke verschijningen: "Niet alleen op naieve wijze bezit de zintuiglijkheid dit volkomen *vertrouwen* in het *waarlijke* bestaan van haar aanschouwingen, maar een diepe behoefte brengt haar er ook onmiddellijk toe om iedere aanval, die de volle werkelijkheid van haar verschijningen mocht bedreigen, levendig af te weren. De eigen lieflijkheid van het voorwerp, die ons beroert in de zoetheid van smaak en geur, de *eigen ziel van de dingen*, die tot ons spreekt in de klank, *moet* blijven. De glans van de kleur verbleekt voor ons in zijn waarde, wanneer we *zijn schijn niet meer mogen bewonderen als de openbaring van een ander wezen, dat ons vreemd en nu toch zo doorzichtig wordt*, dat we in ons kunnen opnemen al meegenietend van zijn natuur, waar we mee kunnen *samensmelten*." Naast het dominant zijn van het zo treffend door hem zelf naar voren

-
- nadruk op het *aanschouwen* van de dingen (2, 3, 4!, 5, 6, 10)
 - doel en uitgangspunt: de *fenomenen* zelf (7)
 - sterk beleefde *verwondering* (1)
 - *esthetisch* en *religieus* getinte ervaringswijze (13, 14, 15)
 - de overtuiging dat de mens beschikt over *een vermogen om het wezenlijke te ervaren*; Goethe spreekt in dit verband van een oorspronkelijk waarheidsgevoel (8) en een subtiële empirie (9)
 - onderkendend dat de zuiverheid van de waarneming gevaar loopt door vooroordelen en andere factoren van subjectieve aard (11, 12)

wordt en zich verdeelt, staat het onder de drie. Waar het getal drie zich onthult als een wetmatigheid, betreft het de ziel. In talloze verbanden kunnen wij het getal drie vinden. In de drie 'logoi' vinden we de drie fundamentele krachten die bij het goddelijke zielsgebied horen.

Ten aanzien van alwat zich in de tijd afspeelt geldt het getal *zeven*: saturnus, zon, maan, aarde, jupiter, venus en vulkanus zijn de zeven opeenvolgende evolutie-toestanden.

Waar iets tegelijkertijd samenwerkt krijgen we te maken met het getal *twaalf*: de twaalf goden, de twaalf apostelen enzovoort. Hiermee hangt ook de reductie van de vaste sterren en de twaalf tekens van de dierenriem samen. Het getal twaalf leert ons ook nog een andere wetmatigheid. Denken we aan het materialisme - is dit onwaar? Het materialisme hoeft niet onwaar te zijn zolang de mens het niet invoert in het gebied van de ziel. Wil je materialist zijn, dan moet je het vitalisme aanhangen, dan leer je het materiële leven te begrijpen. Een ander gezichtspunt moet je daarentegen voor het zieleleven en een ander voor het leven van de geest kiezen. Willen we de wereld in haar allesomvattendheid begrijpen, dan moeten we in staat zijn ons op verschillende standpunten te plaatsen. We moeten dan een praktische geestesweg gaan.

Nu hoor je tegenwoordig wel de stelling verdedigd worden dat je voor jezelf een zeker systeem moet volgen wanneer je wilt binnendringen in de hogere werelden. Dat is echter de slechtste weg die je kunt kiezen. Je moet daarentegen eerst uit je eigen persoonlijkheid loskomen, vanuit het middelpunt dat je in je eigen bestaan als persoonlijkheid inneemt naar de horizon van je fysiek bestaan gaan, en pas hier in de horizon moeten we ons op een bepaald standpunt plaatsen, om te beginnen op het materialistische standpunt, en dit standpunt van binnenuit, vanuit dit ene standpunt bezien. Dan leren we, zoals ik zei, het materiële leven kennen. Pas dan kunnen wij om de horizon heengaan, rondom gaan, en twaalf verschillende gezichtspunten kiezen. Dat is de enige weg om tot werkelijk inzicht te komen. De praktische occultist moet in hoge mate onzelfzuchtig worden voordat hij de horizon langs de kringlijn kan rondgaan. Doordat hij twaalf keer zijn persoonlijk ik moet vergeten, verkrijgt hij de eenheid zowel in de buitenwereld als in de binnenwereld."

OVER DE TWAALF GEZICHTSPUNTEN

door Rudolf Steiner¹

Behalve in de cyclus *Der menschliche und der kosmische Gedanke* (GA 151), waarvan in JANUS enige gedeelten in vertaling zijn opgenomen, heeft Steiner ook vaker nog op het bestaan van twaalf hoofdrichtingen voor het beschouwen van de wereld gewezen, zij het niet uitvoerig. Hieronder volgt zo'n passage; ze is afkomstig uit *Wege und Ziele des geistigen Menschen* (GA 125); in de voordracht die Steiner op 4 juni 1910 in Kopenhagen hield, zegt hij aan het slot:

"Pythagoras heeft gezegd: als je de veelheid en veelvoudigheid zoekt [in plaats van de eenheid], doe dat dan niet met je ogen, oren en andere zintuigen, maar zoek die dan door het getal! - Uitgerust met het getal moeten we de veelvoudigheid benaderen. Zoals de mysticus het ideaal van de vervolmaking in zijn innerlijk moet laten stromen, zo moet de occultist een beroep doen op het getal. En hier is dan een bepaalde eigenschap absoluut noodzakelijk, namelijk de zekerheid. We moeten ons helemaal zeker voelen. Want wanneer de mens wankelt en weifelt, dan is hij een dwaallicht, een flakkerend licht, en is de wereld een labyrint. We hebben een draad van Ariadne nodig om de weg terug te vinden. Het getal maakt ons stevig, geeft houvast, daar moeten we ons op verlaten. - Wanneer je de geestelijke wereld wilt betreden, moet je uit jezelf treden, je moet je om te beginnen in de chaos van de veelheid begeven. - Hoe vinden we de hulpfactor? Waar vinden we een ordenend beginsel? In het getal, in de wetmatigheid van het getal vinden we dat. We moeten in het wezen van het getal doordringen en zijn werkelijke waarde leren kennen. Alleen het getal kan ons in het labyrint als gids dienen. Het getal kan ons veel leren; en aan bepaalde getallen liggen diepe geheimen ten grondslag.

Nemen we het getal twee. Alles wat in het leven wordt geroepen, dat openbaart zich in de tweehed. Rechts is niet zonder links, licht niet zonder donker. Alles wat zich naar buiten toe manifesteert, staat onder de twee. Het getal twee is het getal van de openbaring, van de manifestatie.

Het getal drie is het getal van de wetmatigheid op het gebied van de ziel: denken, voelen en willen. Voorzover iets in het zielegebied georganiseerd

gebrachte fenomenalisme blijkt Lotze tevens een zeer krachtig denker, die sterk leeft in zijn innerlijk. Dit lijkt te berusten op een gelijktijdig heersende invloed van het tegenoverliggende psychisme.

Welke wereldbeschouwingsstemming is thuis in het fenomenalisme?

In JANUS 2/1 is uitvoerig ingegaan op de aard van de *zeven wereldbeschouwingsstemmingen* in samenhang met de verschillende planeetsferen. Deze stemmingen moeten worden opgevat als *zielestemmingen*: de karakteristieke wijzen waarop een mens zich in zijn ziel tot de werkelijkheid kan verhouden. In beginsel kan iedere stemming samengaan met iedere wereldbeschouwing, maar Steiner maakt in zijn uiteenzetting (GA 151) duidelijk dat er van gunstige en minder gunstige combinaties sprake kan zijn. Als gunstige combinatie noemt hij de stemming van de gnosis met het spiritualisme. Gnosis is a.h.w. *thuis* in het spiritualisme. Welke wereldbeschouwingsstemming is nu thuis in de wereldbeschouwing van het fenomenalisme?

De zielestemming van de *mystiek* wordt door Steiner in vervolg op die van het empirisme als volgt geïntroduceerd: "Op dezelfde manier kan men voor de wereldbeschouwing een zielestemming ontwikkelen die niet tevreden is met wat de ervaring die hem tegemoetreedt biedt, met wat het beleven waaraan men zich blootstelt oplevert, zoals dat bij het empirisme het geval is; maar men kan bij zichzelf zeggen: de mens is in de wereld geplaatst, in zijn eigen ziel beleeft hij iets van de wereld wat hij uiterlijk niet kan ervaren; men kan die zielestemming als een innerlijke noodzaak doorvoelen. Pas in de ziel onthult de wereld haar geheimen. Men kan om zich heen kijken - men ziet niet hetgeen de wereld aan geheimen bevat. - Zo'n zielestemming kan dikwijls zeggen: wat heb ik aan gnosis die zich met veel moeite een weg baant naar het schouwen van allerlei dingen? De dingen van de uiterlijke wereld waarover met tot schouwing komt, kunnen iemand het innerlijk van de wereld immers niet openbaren. Wat heb ik aan het logisme om een wereldbeschouwing op te bouwen? In het logisme drukt zich niet het wezen van de wereld uit. Wat helpt speculatie over de wil? Dat leidt slechts af van het schouwen in de diepte van de eigen ziel. En in deze diepte kijkt men niet, wanneer de ziel wil, maar juist wanneer zij zich overgeeft, willoos is. - Dus ook het voluntarisme is niet de zielestemming, die de ziel hier nodig heeft, ook niet het empirisme, het louter kijken of luisteren naar wat de ervaring en het beleven oplevert; maar het innerlijk zoeken, wanneer de ziel tot rust is gekomen, wanneer het goddelijke in de ziel oplicht. U merkt dat deze zielestemming *mystiek* genoemd kan worden."

¹ Vertaling: Pim Blomaard

Mystiek is dus een zielegesteldheid die de dingen niet alleen uiterlijk wil bekijken maar innerlijk wil beleven in een tot rust gekomen ziel. Dan kan het goddelijke oplichten, dan kan het innerlijk van de wereld zich openbaren. Het speculerende denken leidt slechts af van het zich openbarende wezen. Een ziel die zich zonder beperking, zonder de minste eigenheid hieraan kan overgeven is pas in staat dit wezen te vatten. Deze karakteristiek sluit voortreffelijk aan bij de kenmerken van het fenomenalisme: mystiek, de stemming behorende bij de planeetsfeer van Venus, lijkt thuis te zijn in het fenomenalisme.

Dit komt echter niet overeen met de wereldbeschouwingsstemming die door *Sigismund von Gleich* als de meest geeigende voor het fenomenisme wordt beschouwd. Hij meent namelijk dat de stemming van het *transcendentalisme* de meeste verwantschap bezit. In aansluiting op de uitleg van de mystiek komt Steiner op het transcendentalisme te spreken: "Nu kan de ziel zo gestemd zijn, dat ze niet kan gewaarworden wat in haar innerlijk opstijgt en wat zich als de eigenlijke innerlijke oplossing van de wereldraadsels voordoet, maar een ziel kan zo gestemd zijn dat ze bij zichzelf zegt: ja, in de wereld is iets achter alle dingen, zoals achter mijn eigen wezen, voorzover ik dit wezen waarneem. Maar ik kan geen mysticus zijn. De mysticus gelooft dat het in zijn ziel binnenvloeit. Ik voel het niet in mijn ziel binnenvloeien; ik voel alleen dat het er, ergens buiten, moet zijn. - Men stelt in deze zielestemming voorop dat zich het wezen van de dingen buiten onze ziel en buiten hetgeen de ziel kan ervaren, bevindt; maar men veronderstelt dat dit wezen der dingen niet in de ziel zelf kan binnentreden, zoals de mysticus dat wel voor mogelijk houdt."

Bij het transcendentalisme is dus sprake van *een niet binnentreden van het wezenlijke*. Het wezen blijft in deze stemming weliswaar bespeurbaar, maar in een meer afstandelijke zin, buiten de ziel, transcendent aan de ziel. Ons inziens is echter dit innige contact met het wezenlijke een kardinaal en onmisbaar aspect van het fenomenisme. Het transcendentalisme mist zodoende dat wat als zielehouding nodig is voor het fenomenisme.

S. von Gleich verdedigt zijn standpunt door aan te voeren dat de zielestemming van het transcendentalisme, in samenhang met de planeetsfeer van Mercurius, een vermogen schept tot gemakkelijke overgangen en verbindingen. Deze mercuriale beweeglijkheid vergemakkelijkt de voor het fenomenisme zo belangrijke overgang van de lagere zintuiglijke wereld van de verschijning naar de hogere bovenzinnelijke wereld van het wezen.

De vraag welke ziele-type het beste past bij een wereldbeschouwing is wellicht juist ten aanzien van het fenomenisme minder op zijn plaats. De fenomenalistische benadering komt immers pas goed tot zijn recht bij iemand die zich in hoge mate zielsmatig heeft ontwikkeld. Voor deze ontwikkeling is

- (12) De zintuigen bedriegen niet, maar het oordeel bedriegt. Het is daarom het beste wanneer we bij waarnemingen ons zoveel mogelijk de dingen en bij het denken daarover ons zoveel mogelijk onszelf bewust zijn.
- (13) Het schone is een manifestatie van geheime natuurwetten, die ons zonder de verschijning ervan eeuwig verborgen zouden zijn gebleven.
- (14) Wie de natuur als goddelijk orgaan wil loochenen, die loochent tevens alle openbaring.
- (15) De natuur verbergt God! Maar niet aan iedereen.

- (4) Het onmiddellijke aanschouwen van de dingen is voor mij alles, woorden zijn voor mij minder dan dat.
- (5) In kunst en wetenschap, evenals in handelen en doen komt het erop aan dat je de objecten zuiver in je opneemt en ze overeenkomstig hun natuur behandelt.
- (6) Zuiver aanschouwen van het uiterlijk en innerlijk is zeer zeldzaam.
- (7) Het hoogste zou zijn: te begrijpen dat al het feitelijke al theorie is. Het blauw van de hemel openbaart ons de grondwet van de chromatiek (kleurenleer). Men zoekt alleen niets achter de fenomenen; ze zijn zelf de leer.
- (8) Alles wat wij uitvinden, ontdekken in hogere zin noemen, is de betekenisvolle uitoefening, de werkzaamheid van een oorspronkelijk waarheidsgevoel, dat, in stilte al lang gevormd, onvoorzien en bliksemsnel tot vruchtbare kennis leidt. Het is een uit het innerlijk aan het uiterlijk zich ontwikkelende openbaring die de mens zijn goddelijkheid doet voorvoelen. Het is een synthese van wereld en geest, die de gelukzaligste verzekering geeft van de eeuwige harmonie van het bestaan.
- (9) Er bestaat een subtiële empirie die zich met het object in de meest innige zin vereenzelvigd en daardoor tot eigenlijke theorie wordt. Deze toename van het geestelijk vermogen is echter voorbehouden aan een hoogontwikkeld tijdperk.
- (10) Wie zich tevreden stelt met zuivere ervaring en daarnaar handelt, die heeft genoeg waarheid. Het opgroeiende kind is in deze zin wijs.
- (11) Bij het beschouwen van de natuur zowel in het groot als in het klein heb ik mij onafgebroken de vraag gesteld: is het het object of ben jij het die zich hier uitspreekt? En in deze zin beschouwde ik ook voorgangers en medewerkers.

het nodig om eigenlijk *alle* zielekwaliteiten zodanig te leren beheersen dat ze een harmonisch geheel gaan vertegenwoordigen. Een zich uitsluitend toelekken op *één* zielekwaliteit is in strijd met deze vereiste innerlijke volmaaktheid. Rudolf Steiner legt in de derde voordracht (GA 151) uit dat het voor het fenomenalisme juist gunstig is om *alle wereldbeschouwingsstemmingen tegelijkertijd* met het fenomenalisme te combineren: "Wanneer iemand de verschillende zielestemmingen - occultisme, transcendentalisme, mystiek, empirisme, voluntarisme, logisme, gnosis - al oefenend werkelijk zodanig heeft beleefd, dat hij ze zich innerlijk tegenwoordig kan stellen, dan is het bijzonder gunstig dat hij ze in hun werking als het ware tegelijk kan ervaren en dan al deze stemmingen - als het ware tegelijk - in het sterrenbeeld van het fenomenalisme plaatst, in de Jonkvrouw. Dan treedt voor hem werkelijk als fenomenen met een zeer bijzondere grandiositeit dát in verschijning, wat hem op een gunstige wijze de wereld kan onthullen. Wanneer men op dezelfde manier de verschillende wereldbeschouwingsstemmingen plaatst ten aanzien van een ander sterrenbeeld, dan is dat aanvankelijk niet zo goed. Daarom heeft men in vele mysteriescholen de leerlingen juist deze stemming bijgebracht, die ik nu zo getypeerd heb dat als het ware alle zieleplaneten in het geestelijk sterrenbeeld van de Jonkvrouw staan, omdat ze daardoor het gemakkelijkst konden doordringen in de wereld."

Aanvullende beschouwingen

De fenomenalist neemt de wereld der verschijningen *grondig* in zich op. Dat wil zeggen dat ook de grond, het wezen van de verschijningen door hem wordt ervaren. Dat wat aan iets ten grondslag ligt als het wezen ervan wordt in de filosofie aangeduid met het begrip *substantie*. Dit fundamenteel gehalte van de fenomenen is van niet-zintuiglijke, bovenzinnelijke aard. De zintuiglijke wereld berust uiteindelijk op werelden van niet-zintuiglijke aard. Rudolf Steiner heeft vanuit zijn hogere kenvermogen de aard van dit bovenzinnelijke beschreven, onder meer in de *Die Geheimwissenschaft im Umriss* (GA 13). De eerste bovenzinnelijke wereld die als het ware grenst aan de zintuiglijke wereld is de *etherische wereld*. Het is de wereld die de mogelijkheden schept voor al het levende. Het etherwezen moet dus worden gezien als de grond, de substantie voor alles wat leeft. Deze etherische wereld doordringt alle elementen. Vooral in het stralende licht is het etherische werkzaam. De fenomenalist toont zich ontvankelijk voor de verschijningen in hun *wezen*. Anders gezegd: hij is in staat om de fenomenen *in substantiële zin* in zich op te nemen. Zijn aanschouwing staat open voor het licht in zijn wezenlijke, etherische kwaliteiten,

waarin het goddelijke actief aanwezig is.

Aan deze goddelijke werkzaamheid dankt de natuur - deze grandioze compositie van in elkaar grijpende levensvormen - haar bestaan. Men hoeft geen uitgesproken fenomenalist te zijn om niet onder de indruk te raken van dit schouwspel! Deze schitterende orde getuigt van een allesdoordringende *wijsheid*. Wereldwijsheid ligt aan al het levende ten grondslag. *Sofia* is in het esoterisch christendom de godin van de wijsheid. Zij wordt ook wel *de hemelse Jonkvrouw* genoemd.¹

In zijn studie van de wereldbeschouwingen betreft S. von Gleich ook de samenhang van de twaalf beelden van de dierenriem met de tien categorieën van Aristoteles. In een voordracht van 22 april 1924 geeft Steiner namelijk de aanwijzing dat de categorieën van Aristoteles kunnen worden beschouwd als het *alfabet van de kosmos*, als grondbegrippen aan de hand waarvan in de kosmos kan worden gelezen. Aangezien aan de andere kant de dierenriem evenzeer geldt als een kosmisch krachtenveld, als een domein van fundamentele werkzaamheden, leidt dit tot de vraag of er een correspondentie kan worden gevonden tussen de grondbegrippen van Aristoteles enerzijds en de verschillende regionen van de dierenriem anderzijds.

De categorie die volgens von Gleich voor de Jonkvrouw in aanmerking komt is die van de *substantie*. In het Grieks heet het: *hupokeimenon*, hetgeen betekent *het eronderliggende*. Dit sluit inderdaad aan bij ons onderzoek. De

¹ *Sergej O. Prokofieff* geeft in zijn studie *Die zwölf heiligen Nächte und die geistigen hierarchien* op grond van omvattend onderzoek van het verzameld werk van Steiner een uitwerking van de samenhang van de dierenriem met de geestelijke hiërarchiën, de hoge voor het wereldbestel verantwoordelijke goddelijke orden. Voor het gebied van de Jonkvrouw stelt hij de samenhang vast met de hiërarchie van de *Kyriotetes*, ook wel de *geesten van de wijsheid* genoemd. Steiner typeert deze hiërarchische wezens als *stromende, vloeiende wijsheid* en als *schenkende deugd* (GA 13). In het werk van Prokofieff zijn nog tal van andere samenhangen te vinden, met name op het gebied van de antroposofische christologie.

ENIGE GEDICHTEN EN AFORISMEN

van *Johann Wolfgang Goethe*¹

(1)

Parabase

Freudig war, vor vielen Jahren,
Eifrig so der Geist bestrebt,
Zu erforschen, zu erfahren,
Wie Natur im Schaffen lebt.
Und es ist das ewig Eine,
Das sich vielfach offenbart;
Klein das Grosse, gross das Kleine,
Alles nach der eignen Art.
Immer wechselnd, fest sich haltend;
Nah und fern und fern und nah;
So gestaltend, umgestaltend -
Zum Erstaunen bin ich da.

(2)

Was ist das Schwerste von allem?
Was dir das Leichteste dünkt.
Mit den Augen zu seh'n,
Was vor den Augen dir liegt.

(3)

Anschau'n, wenn es dir gelingt,
Dass es erst ins Innre dringt,
Dann nach aussen wiederkehrt,
Bist am herrlichsten belehrt.

¹ Geselecteerd en vertaald door *J. van der Schuit*

en naast elkaar plaatsen. Naar gelang de een na de ander wordt ontwikkeld, kunnen ze worden geordend en in zodanige verhouding worden gebracht, dat ze net zo goed als mathematische stellingen afzonderlijk dan wel tesamen genomen een onwrikbare status bezitten.

De elementen van deze ervaringen van de hogere soort, die bestaan uit afzonderlijke experimenten, kunnen vanaf dat moment door ieder onderzocht en nagegaan worden, en het is niet moeilijk om te beoordelen of de vele afzonderlijke delen door een algemene stelling kunnen worden uitgesproken. Want hier vindt geen willekeur plaats.

Bij de andere methode echter, waar we iets dat we beweren via geïsoleerde experimenten als argumenten willen bewijzen, wordt het oordeel zeer vaak slechts steelsgewijs verkregen, als het al niet helemaal in twijfel blijft verkeren. Heeft men echter een reeks ervaringen van de hogere soort samengebracht dan kunnen het verstand, de fantasie, de geestkracht zich daaraan oefenen wat ze willen: het zal niet zozeer schadelijk als wel nuttig zijn. Dat eerste werk kan niet zorgvuldig, ijverig, streng, zelfs pedant genoeg worden uitgevoerd; want het wordt verricht voor de wereld en het nageslacht. Maar deze materialen moeten in reeksen ervaringen zijn geordend en vastgelegd, en niet op een hypothetische wijze zijn samengesteld, niet zijn aangewend tot een systematische vorm. Het staat dan ieder vrij om ze naar zijn eigen wijze te verbinden en een geheel daaruit te vormen, dat voor de menselijke voorstellingswijze in het algemeen gesproken meer of minder gemakkelijk en aangenaam is. Op die wijze wordt onderscheiden wat te onderscheiden is en men kan de verzameling van ervaringen veel sneller en zuiverder vermeerderen dan wanneer men de latere experimenten als stenen die na een voltooide bouw aangevoerd worden, onbenut terzijde moet leggen.

De mening van voortreffelijke mannen en hun voorbeeld doen mij hopen dat ik op de goede weg ben, en ik wens, dat mijn vrienden met deze uiteenzetting tevreden kunnen zijn. Zij vroegen mij vaak wat mijn opzet eigenlijk is bij mijn optische werkzaamheden. Mijn opzet is: alle ervaringen in dit vakgebied te verzamelen, alle experimenten zelf op te stellen en ze in hun grootste veelvuldigheid uit te voeren, waardoor ze dan ook gemakkelijk zijn na te doen en niet aan het gezichtsveld van zoveel mensen zijn onttrokken. Om aldus de stellingen, waarin de ervaringen van de hogere soort uitgesproken worden, op te stellen en af te wachten in hoeverre zich ook deze onder een hoger principe laten brengen. Mocht intussen de fantasie en de geestkracht ongeduldig soms vooruitsnellen, dan geeft de aard van de procedure zelf de richting van het punt aan, waarnaar ze altijd moeten terugkeren.

substantie kan worden beschouwd als het wezen van de verschijning.¹

Rudolf Steiners spreuk voor de Jonkvrouw

De aan de *stemming* van de Jonkvoruw gewijde spreuk luidt als volgt:

Die Welten erschau, Seele!
Die Seele ergreife Welten,
Der Geist erfasse Wesen,
Aus Lebensgewalten wirke,
In Willenserleben baue,
Dem Weltenerblüh'n vertraue.
O Seele, erkenne die Wesen!

Per regel volgt nu een kort commentaar met speciale aandacht voor daarin te onderkennen aspecten van het fenomenalisme. Doelstelling hiervan is zeker niet om een uitputtende verklaring te bieden voor inhoud van deze zo diepzinnige spreuk. Het betreft slechts een poging de mogelijke samenhang ervan met het fenomenalisme te verhelderen.

1) *Zon-regel:* Die Welten erschau, Seele!
Aanschouw de werelden, ziel!

Direct al in de aanhef klinkt de activiteit die centraal staat in het fenomena-

¹ Von Gleich wijst er in zijn studie overigens op dat wat bij Aristoteles één begrip vormt, namelijk de substantie, in de dierenriem eigenlijk overeenkomt met drie opeenvolgende beelden, te weten succ.:

- Jonkvrouw (fenomenalisme)
- Weegschaal (realisme) en
- Schorpioen (dynamisme)

De Weegschaal verzorgt daarbij het evenwicht tussen dat wat als representant van het lichte helft van het jaar - de Jonkvrouw - en dat wat als representant van het duistere helft van het jaar - de Schorpioen - kan worden gezien. Deze gedachte vraagt uiteraard om nadere bestudering en zal te zijner tijd in deze serie artikelen weer terugkeren.

lisme: het *aanschouwen*. Het is de oproep om de *werelden* te aanschouwen. Hier wordt uitdrukkelijk de meervoudsvorm gebruikt: het gaat niet om een waarnemen dat zich bij voorbaat beperkt tot één wereld, maar om een ontvankelijk zijn voor alles wat de fenomenen te bieden hebben. Dit omvat de zintuiglijke wereld, maar ook de werelden van de geest.

- 2) *Venus-regel*: Die Seele ergreife Welten,
De ziel neme werelden op,

Zoals een hand zich kan uitstrekken voor het in ontvangst nemen van het gebodene, zo richt de ziel zich op het *in zich opnemen* van alles wat zich als wereld doet gelden. Dit ergreifen ofwel 'aan grijpen' geldt als een liefdevol aanvaarden waarbij niet de gretigheid in het geding is van ons begrip van grijpen.

- 3) *Mercurius-regel*: Der Geist erfasse Wesen,
De geest vatte wezens,

De geest moge *het wezenlijke* opvatten van de werelden. Deze werelden worden dan beleefd als de manifestatie van goddelijke wezens.

- 4) *Mars-regel*: Aus Lebensgewalten wirke,
Uit levensmachten werke,

Voor het werken - als een doen verwerkelijken van datgene wat voor ogen staat - moge geput worden uit de bron van *levenskrachten*, die inherent is aan het wezenlijke dat is opgenomen. Ook het denken als een innerlijke arbeid moge hieruit putten.

- 5) *Jupiter-regel*: In Willenserleben baue,
In wilsbeleven bouwe,

Het bouwen - als vormgevende activiteit - moge plaatsvinden vanuit de in de aanschouwde fenomenen meebeleefde *wilsintenties* van het wezenlijke. Ook het denken als een innerlijk bouwen moge deze oorspronkelijke opzet volgen.

- 6) *Saturnus-regel*: Dem Weltenerblüh'n vertraue,
Op de bloei van werelden vertrouwe,

voldoende vaardigheden bezit om welke zaak dan ook te kunnen afsluiten.

Ik heb in de eerste twee stukken van mijn "Optische bijdragen" zo'n reeks van experimenten trachten op te stellen, die zo dicht mogelijk aan elkaar grenzen en elkaar onmiddellijk beroeren, en het is zelfs zo dat wanneer men ze precies kent en overziet, ze als het ware *één* experiment vormen en ze slechts één ervaring onder de meest veelvuldige aspecten vormen. Zo'n ervaring die uit meerdere andere bestaat is duidelijk van een *hogere* soort. Ze stelt de formule voor, waar ontelbaar afzonderlijke rekenvoorbeelden in kunnen worden uitgedrukt. Ik houd het voor de hoogste plicht van de natuuronderzoeker om naar zulke ervaringen van de hogere soort toe te werken, en in die richting wijst ons ook het voorbeeld van de meest voortreffelijke mannen die in dit vakgebied hebben gewerkt.

Deze bedachtzaamheid om een reeks te vormen van het meest naaste naar het meest naaste, of veeleer het meest naaste te concluderen uit het meest naaste, moeten we van de mathematici leren en zelfs daar, waar we geen gebruik maken van een berekening, moeten we altijd zo te werk gaan alsof we aan de strengste meetkundige rekenschap verschuldigd zijn.

Want eigenlijk is het de mathematische methode, die vanwege haar bedachtzaamheid en zuiverheid meteen iedere sprong in de bewering aan het licht brengt, en haar bewijzen zijn eigenlijk slechts omstandige uiteenzettingen, dat datgene wat in verbinding naar voren gebracht wordt, al in zijn eenvoudige delen en in zijn hele gevolg aanwezig was, in zijn hele omvang wordt overzien en onder alle voorwaarden als juist en onomstotelijk wordt ervaren. En zo zijn haar bewijzen altijd meer *uiteenzettingen*, *recapitulaties* dan *argumenten*. Aangezien ik hier dit onderscheid maak, zij het mij geoorloofd om een terugblik te doen.

Zie wat voor groot onderscheid er bestaat tussen een mathematisch bewijs dat de eerste elementen door zovele verbindingen heen leidt, en het bewijs dat een slimme redenaar op grond van argumenten kan voeren. Argumenten kunnen heel geïsoleerde verhoudingen bevatten en toch door spits verstand en fantasie op één punt worden samengebracht. En dan kan de schijn van een recht of onrecht, van iets waars of iets onwaars verrassend genoeg voor de dag gebracht worden. Evenzo kan men ten gunste van een hypothese of theorie de afzonderlijke experimenten gelijk argumenten samenstellen en een bewijs voeren dat meer of minder verblindt.

Wie daarentegen het erom te doen is om met zichzelf en anderen in redelijkheid te werk te gaan, zal zo zorgvuldig mogelijk de afzonderlijke experimenten uitwerken en op die wijze de ervaringen van een hogere soort trachten te ontwikkelen. Deze laten zich door korte en begrijpelijke stellingen uitspreken

dat men voor brutaal en driest wordt gehouden, wanneer men de moed heeft om aan haar te twijfelen. Alleen latere eeuwen zullen zich aan zo'n heiligdom wagen, het voorwerp van een beschouwing weer opeisen voor de gewone menselijke zintuigen, de zaak wat lichter nemen en van de stichter van een sekte dat herhalen, wat een geestig figuur van een groot natuuronderzoeker zei: hij zou een groter man geweest zijn, wanneer hij minder had verzonnen. Het is wellicht niet genoeg om alleen het gevaar aan te geven en ervoor te waarschuwen. Het is redelijk dat men tenminste zijn mening openbaar maakt en te kennen geeft hoe men zelf een dergelijke dwaalweg denkt te vermijden, dan wel dat men heeft gevonden, hoe een ander die voor ons vermeden heeft.

Ik heb zoëven gezegd dat ik de *directe* toepassing van een experiment voor het bewijs van een of andere hypothese voor schadelijk houd en heb daardoor te kennen gegeven dat ik een *indirecte* toepassing als nuttig beschouw, en daar op dit punt alles aankomt, is het nodig om mij duidelijk te maken.

In de levende natuur gebeurt niets wat niet in een verbinding met het geheel staat, en wanneer de ervaringen ons slechts in geïsoleerde vorm *verschijnen*, wanneer we de experimenten slechts als geïsoleerde feiten moeten beschouwen, dan is daarmee niet gezegd, dat ze geïsoleerd *zijn*. De vraag is slechts: hoe vinden we de verbinding van deze fenomenen, deze gebeurtenissen?

We hebben boven gezien dat diegenen het eerst aan vergissingen onderhevig zijn, die een geïsoleerd feit onmiddellijk trachten te verbinden met hun denken en oordeelsvermogen. Daarentegen zullen we bemerken, dat diegenen het meest gepresteerd hebben, die niet aflaten om alle zijden en modificaties van een enkele ervaring, een enkel experiment in elk mogelijk opzicht te doorzoeken en uit te werken.

Aangezien alle dingen in de natuur, in het bijzonder de algemenere krachten en elementen, in een eeuwige wisselwerking verkeren, kan men van ieder fenomeen zeggen dat ontelbaar veel andere ermee in verbinding staan, zoals we van een vrijzwevend lichtgevend punt zeggen dat het zijn stralen naar alle kanten uitzendt. Hebben we dus zo'n experiment opgevat, zo'n ervaring opgedaan, dan kunnen we niet zorgvuldig genoeg onderzoeken wat *onmiddellijk* daaraan grenst, wat *het allereerste* daarop volgt. Hierop hebben we meer te letten dan op datgene wat zich daarop betreft. De *verveelvuldiging van ieder afzonderlijk experiment* is dus de eigenlijke plicht van een natuuronderzoeker. Hij heeft precies de omgekeerde plicht van een schrijver die onderhoudend wil zijn. Laatstgenoemde zal verveling teweegbrengen, wanneer hij niets te denken overlaat, eerstgenoemde moet onverdroten werken alsof hij zijn opvolgers niets meer te doen wil laten, terwijl hem tegelijkertijd de wanverhouding van ons verstand tot de natuur der dingen hem er op tijd aan herinnert dat geen mens

Men moge vol vertrouwen, vol *positieve verwachting* zijn, dat datgene wat aan wezenlijk gehalte is opgenomen, en waarvanuit levenskrachtig wordt gewerkt volgens de oorspronkelijke intenties ervan, uiteindelijk zal leiden tot een opbloei van werelden, waarbij het wezenlijke tot zijn eigenlijke bestemming komt.

7) *Maan-regel:* O Seele, erkenne die Wesen!
 O ziel, ken de wezens!

Met het aanschouwen van de verschijning in zijn totaliteit is de noodzakelijke voorwaarde vervuld voor de mogelijkheid het wezenlijke te leren *kennen*.

HET EXPERIMENT
ALS BEMIDDELAAR TUSSEN OBJECT EN SUBJECT
door *Johann Wolfgang von Goethe* (1793)¹

Zo gauw de mens de dingen om zich heen gewaarwordt, beschouwt hij ze in relatie tot zichzelf, en met recht. Want zijn hele lot hangt ervan af of ze hem bevallen of mishagen, of ze hem aantrekken of afstoten, of ze hem tot nut zijn of schaden. Deze hele natuurlijke wijze om de zaken te bezien en te beoordelen schijnt even gemakkelijk te zijn als ze noodzakelijk is, en toch staat de mens daarbij bloot aan duizend vergissingen, die hem vaak beschamen en zijn leven verbitteren.

Een veel zwaardere dagtaak nemen diegenen op zich wier levendige drang naar kennis ernaar streeft om de dingen van de natuur op zichzelf en in hun onderlinge verhoudingen waar te nemen: want zij missen al gauw de maatstaf die hun te hulp kwam toen zij nog als mensen de dingen in relatie tot zichzelf beschouwden. Het ontbreekt hun aan de maatstaf van bevallen of mishagen, van aantrekken en afstoten, van tot nut zijn of schaden; daarvan moeten zij helemaal afstand doen, zij moeten als onverschillige en gelijk goddelijke wezens zoeken en onderzoeken wat is, en niet wat behaagt. Zo moet de echte botanicus noch door de schoonheid noch door het mogelijk nut van een plant beroerd worden; hij moet haar vorm en haar verhouding tot het overig plantenrijk onderzoeken; en zoals ze alle door de zon te voorschijn gelokt en beschenen worden, zo moet hij met een gelijkmatige rustige blik ze alle aanzien en overzien en de maatstaf voor deze kennis, de data van beoordeling niet aan zichzelf, maar aan de kring der dingen ontleen die hij waarneemt.

Zo gauw we een voorwerp in relatie tot zichzelf en in verhouding met andere bezien en het niet onmiddellijk begeren of verafschuwen, dan zullen we vanuit een rustige aandacht ons er al gauw een tamelijk duidelijk begrip van kunnen vormen, ook wat betreft de delen en verhoudingen ervan. Hoe verder we deze waarnemingen voortzetten, hoe meer voorwerpen we onderling met elkaar verbinden, des te meer beoefenen we de gave van het waarnemen die in ons is. Lukt het ons om deze kennis in ons handelen op onszelf te betrekken, dan verdienen we slim genoemd te worden. Voor ieder goed georganiseerd

maar nog nauwer verwant lijken, en gewoonlijk zijn wij geneigd om ze voor nauwer verwant te houden als ze zijn. Dit past bij de menselijke natuur, de geschiedenis van het menselijk verstand toont ons duizend voorbeelden, en ik heb bij mijzelf gemerkt dat ik deze fout ook bega.

Deze fout is met een andere nauw verwant, waar hij ook voor het merendeel uit voorkomt. De mens beleeft meer vreugde aan de voorstelling dan aan de zaak, of we moeten eerder zeggen: de mens beleeft vreugde aan een zaak, in zoverre hij zich deze voorstelt; zij moet in zijn gezindheid passen, en hoe hij ook zijn wijze van voorstellen hoog kan verheffen boven de gewone, haar nog zozeer kan zuiveren, ze blijft dan toch gewoonlijk slechts een poging om vele objecten in een bepaalde begrijpelijke verhouding te brengen, die ze in strenge zin onderling niet hebben; vandaar de neiging tot hypothesen, tot theorieën, terminologieën en systemen, die we niet kunnen afkeuren, omdat ze noodzakelijk ontspringen uit de organisatie van ons wezen.

Wanneer aan de ene kant iedere ervaring, ieder experiment naar hun aard als geïsoleerd zijn te bezien en aan de andere kant de kracht van de menselijke geest met een enorme macht ernaar streeft om alles, wat buiten haar is en wat haar bekend wordt, te verbinden, dan ziet men gemakkelijk het gevaar in, dat men loopt, wanneer men een opgevat idee met een afzonderlijke ervaring wil verbinden, of een of andere verhouding, die niet geheel zintuiglijk is, maar die al is uitgesproken door de beeldende kracht van de geest, door afzonderlijke experimenten wil bewijzen.

Er ontstaan door zulke bemoeienissen meestal theorieën en systemen die een eerbewijs zijn aan de scherpzinnigheid van de bedenker, maar die wanneer ze in meer dan redelijke mate bijval ondervinden, wanneer ze zich langer dan terecht in stand houden, zelfs remmend en schadelijk worden voor de vooruitgang van de menselijke geest, die zij in zekere zin bevorderen. Men zal kunnen bemerken dat een slimme baas des te meer kunstgrepen toepast naarmate er minder gegevens voor hem liggen; dat hij, om als het ware zijn meesterschap te tonen, zelfs uit de voorgegeven data slechts weinige gunstelingen uitzoekt, die hem vleien; dat hij de overige zo weet te ordenen dat ze hem niet direct tegenspreken, en dat hij de vijandige tenslotte zo weet te verwickelen, te omspinnen en terzijde te schuiven, dat nu werkelijk het geheel niet meer gaat lijken op een vrijheidsbevorderende republiek, maar eerder op het hof van een despoot.

Een man met zoveel verdiensten kan het aan vereerders en leerlingen niet ontbreken, die een dergelijk weefsel historisch gaan leren kennen en bewonderen en, in zoverre dat mogelijk is, zich de wijze van voorstellen van hun meester gaan eigen maken. Vaak krijgt zo'n leer op zo'n wijze de overhand,

¹ Vertaling: *J. van der Schuit*

De waarde van een experiment bestaat voornamelijk hierin dat het, of het nu eenvoudig of complex is, onder zekere voorwaarden met een bekend apparaat en met vereiste handigheid op ieder moment weer uitgevoerd kan worden, zo vaak als de vereiste omstandigheden zich laten verenigen. We bewonderen met recht het menselijk verstand, wanneer we alleen al oppervlakkig de combinatie bezien, die hij voor dit einddoel heeft gemaakt, en de machines beschouwen die daartoe zijn uitgevonden en men mag wel zeggen dagelijks uitgevonden worden.

Echter hoe waardevol ook ieder experiment afzonderlijk mag worden beschouwd, zijn eigenlijke waarde verkrijgt het toch pas door vereniging en verbinding met andere. Maar om alleen al twee experimenten met enige gelijkenis met elkaar te verenigen en te verbinden, is meer strengheid en aandacht nodig dan zelfs scherpe waarnemers vaak van zichzelf geeist hebben. Twee fenomenen kunnen met elkaar verwant zijn, maar toch lang niet zo nauw als we menen. Twee experimenten kunnen elkaar schijnbaar opvolgen, terwijl ertussen nog een hele reeks zou moeten staan om ze in een echt natuurlijke verbinding te brengen.

Men kan zich daarom niet genoeg in acht nemen om uit experimenten niet te snel conclusies te trekken: want de overgang van ervaring naar oordeel, van kennis naar toepassing, is de plaats waar voor de mens - als ware het bij een pas - al zijn innerlijke vijanden op de loer liggen: fantasie, ongeduld, voorbarigheid, zelftevredenheid, starheid, gedachtenvorm, vooropgezette mening, gemakzucht, lichtzinnigheid, veranderlijkheid, en hoe die hele schaar met haar gevolg ook heten mag, allemaal liggen ze hier in een hinderlaag en overweldigen onverwachts zowel de handelende man van de wereld als ook de stille en tegen alle hartstochten bestand lijkende waarnemer.

Ik zou graag ter waarschuwing voor dit gevaar, dat groter en dichterbij is dan men denkt, hier een soort paradox opstellen om een levendigere aandacht hiervoor te wekken. Ik waag het namelijk te beweren, dat een experiment, ja zelfs meerdere experimenten in verbinding met elkaar niets bewijzen, en dat zelfs niets gevaarlijker is dan een of andere stelling onmiddellijk door experimenten te willen bevestigen; en dat de grootste vergissingen juist daardoor zijn ontstaan, dat men het gevaar en de ontoereikendheid van deze methode niet heeft ingezien. Ik moet mijzelf duidelijker maken om niet in de verdenking te komen dat ik alleen maar wat eigenaardigs wil zeggen.

Iedere ervaring die wij opdoen, ieder experiment waardoor we haar herhalen, is eigenlijk een geïsoleerd deel van onze kennis; door dit meermalen te herhalen brengen wij deze geïsoleerd kennis tot zekerheid. Er kunnen ons twee ervaringen in hetzelfde vakgebied bekend zijn, ze kunnen nauw verwant zijn,

mens die òf van nature matig is òf door de omstandigheden tot matigheid beperkt wordt, is deze slimheid geen moeilijke zaak: want het leven wijst ons bij iedere stap terecht. Wanneer echter de waarnemer een even zo scherp oordeelsvermogen moet aanwenden voor onderzoek naar geheime natuurverhoudingen, wanneer hij in een wereld, waarin hij als het ware alleen is, op zijn eigen passen en stappen moet letten, zich voor iedere overhaasting moet behoeden, zijn doel steeds voor ogen moet hebben, zonder zelf toch onderweg voor een of andere nuttige of schadelijke omstandigheid onbemerkt gevoelig te zijn; wanneer hij ook daar waar hij door niemand zo gemakkelijk kan worden gecontroleerd, zijn eigen meest strenge waarnemer moet zijn en bij zijn meest ijverige bemoeienissen altijd tegen zichzelf wantrouwend moet zijn: dan ziet toch wel iedereen in, hoe streng deze eisen zijn en hoe weinig men kan hopen ze helemaal vervuld te zien, ongeacht of men ze nu aan anderen of aan zichzelf stelt. Toch moeten deze moeilijkheden, ja men mag zelfs wel zeggen deze hypothetische onmogelijkheid, ons er niet van afhouden al het mogelijke te doen, en we zullen tenminste het verst komen, wanneer we ons in het algemeen de middelen in het bewustzijn trachten te brengen, waardoor voortreffelijke mensen de wetenschappen hebben weten te verruimen, wanneer we de zijpaden precies benoemen, waarop zij zich hebben vergist en waarop hen vaak eeuwenlang een groot aantal leerlingen volgden, totdat latere ervaringen de waarnemers pas weer op de juiste weg brachten.

Dat de ervaring, zoals in alles wat de mens onderneemt, zo ook in de natuurleer, waarover ik nu voornamelijk spreek, de grootste invloed heeft en moet hebben, zal niemand loochenen, net zomin als men de zielekrachten, waarin deze ervaringen opgevat, samengenomen, geordend en ontwikkeld worden, hun hoge en onafhankelijke a.h.w. goddelijke kracht zal onzeggen. Alleen hoe deze ervaringen zijn op te doen, hoe ze zijn te benutten, hoe onze krachten te ontwikkelen en te gebruiken zijn, dat kan noch algemeen bekend noch erkend zijn.

Zo gauw mensen met scherpe, frisse zintuigen op dingen opmerkzaam gemaakt worden, blijken ze zowel geneigd als geschikt tot waarnemingen. Ik heb dit vaak kunnen bemerken sinds ik de leer van het licht en de kleuren met ijver behandel en, zoals het pleegt te gebeuren, mij ook met personen, voor wie zulke waarnemingen anders vreemd zijn, onderhoud over datgene wat mij even tevoren zeer interesseert. Zo gauw hun opmerkzaamheid gaande gemaakt was, bemerkten zij fenomenen, die ik deels niet gekend, deels over het hoofd gezien had, en verbeterden daardoor heel vaak een te voorbarig gevat idee; zij waren voor mij zelfs aanleiding om snellere stappen voorwaarts te doen en uit de beperking te treden, waarin een moeizaam onderzoek mij vaak had gevan-

gen. Er geldt dus ook hier wat bij zoveel andere menselijke ondernemingen geldt, dat slechts de interesse van meerderen, elk gericht op hetzelfde punt, in staat is iets voortreffelijks te voorschijn te brengen. Hier wordt duidelijk dat de afgunst, die een ander graag van de eer van een ontdekking zou willen uitsluiten, dat die onmatige begeerte om een ontdekking slechts op zijn wijze te behandelen en uit te werken, voor de onderzoeker zelf de grootste hindernis is.

Ik heb mij tot dusver met de methode om met meerderen te werken te goede ervaringen opgedaan, dan dat ik die niet zou voortzetten. Ik weet precies wie ik dit of dat op mijn weg verschuldigd ben geraakt, en het zal mij vreugde doen het in de toekomst publiekelijk bekend te maken.

Als mensen met een gewone natuurlijke opmerkingsgave ons al tot voordeel kunnen zijn, hoe algemener moet het voordeel dan niet zijn wanneer ontwikkelde mensen elkaar in hun werk de hand reiken! Een wetenschap is op zichzelf al een zo grote massa, dat zij vele mensen draagt, terwijl geen mens haar kan dragen. Er kan worden opgemerkt dat de kennisinhouden, als waren ze een ingesloten maar levend water, zich gaandeweg tot een zeker niveau verheffen, dat de mooiste ontdekkingen niet zozeer door mensen als wel door de tijd gemaakt worden; zodat dan zeer belangrijke dingen tegelijkertijd door twee of zelfs meerdere geëfende denkers gemaakt worden. Wanneer wij dus in dat eerste geval de gemeenschap en vrienden al zoveel verschuldigd zijn, dan zullen we in dat opzicht de wereld en de eeuw noch meer verschuldigd zijn, en we zouden in beide gevallen niet genoeg kunnen erkennen hoe noodzakelijk mededeling, assistentie, herinnering en tegenspraak zijn om ons op het rechte pad te houden en voorwaarts te brengen.

Men moet daarom in wetenschappelijke zaken juist het tegendeel van datgene doen, wat de kunstenaar raadzaam vindt: want hij doet er goed aan zijn kunstwerk niet in het openbaar te laten zien totdat het voltooid is, omdat er niemand is die hem zo gemakkelijk kan adviseren of helpen; is het daarentegen voltooid dan moet hij de kritiek of de lof in overweging nemen en ter harte nemen, deze met zijn ervaring verenigen en zich daardoor tot een nieuw werk ontwikkelen en voorbereiden. In wetenschappelijke zaken daarentegen is het al nuttig om iedere ervaring, zelfs vermoeden in het openbaar mede te delen en het is ten eerste aan te bevelen een wetenschappelijk bouwwerk niet op te richten voordat het plan en de materialen daartoe algemeen bekend, beoordeeld en uitgezocht zijn.

Wanneer we ervaringen die voor ons opgedaan zijn, die we zelf of anderen tegelijkertijd met ons opdoen, met opzet herhalen en de fenomenen, die deels toevallig, deels kunstmatig ontstaan zijn, weer tevoorschijn brengen, dan noemen wij dat een experiment.

*Johann Wolfgang Goethe (1749 - 1832)
kopergravure uit 1832 van Schwerdgeburth*